

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI

Filozofická fakulta

Katedra psychologie

STÁŘÍ A MOUDROST

OLD AGE AND WISDOM

Magisterská diplomová práce

autor: Ondřej Jiráška

vedoucí práce: Mgr. Martin Kupka, Ph.D.

Olomouc

2013

Prohlášení

Místopřísežně prohlašuji, že jsem magisterskou diplomovou práci na téma: „Stáří a moudrost“ vypracoval samostatně pod odborným dohledem vedoucího diplomové práce a uvedl jsem všechny použité podklady a literaturu.

V Olomouci dne

Podpis

Poděkování

Děkuji Mgr. Martinu Kupkovi, Ph.D. za odborné vedení, inspirující podněty a moudré poznámky při psaní práce.

Děkuji celému týmu Studie kvality života seniorů za spolupráci při sběru dat.

Děkuji všem účastníkům výzkumu za možnost naslouchat jejich příběhům a čerpat z nich moudrost.

Děkuji své snoubence a celé své rodině za trpělivost a podporu po celou dobu vzniku této práce.

Obsah

Úvod.....	7
1 TEORETICKÁ ČÁST	8
1.1 Stáří	8
1.1.1 S. Freud	8
1.1.2 M. Vágnerová.....	10
1.1.3 P. Říčan.....	14
1.1.4 G. Sheehyová	18
1.1.5 E. H. Erikson	23
1.1.6 Joan M. Erikson.....	25
1.1.7 C. G. Jung.....	26
1.1.8 C. R. Rogers	30
1.1.9 V. E. Frankl	34
1.2 Moudrost.....	36
1.2.1 Moudrost v křesťanství.....	36
1.2.2 Psychologie moudrosti.....	39
1.2.3 J. A. Komenský	43
1.2.4 I. Ruisel	44
1.2.5 E. H. Erikson	49
1.2.6 G. C. Jung.....	52
1.2.7 E. Fromm.....	54
1.2.8 M. frýba.....	55

1.2.9	A. Adler	56
1.2.10	I. Yalom	59
1.2.11	Baltes, Kunzmann	59
2 PRAKTICKÁ ČÁST		61
2.1	Berlínský pětifaktorový model moudrosti.....	61
2.1.1	expertní myšlení	62
2.1.2	moudrost a inteligence	62
2.1.3	5 faktorů.....	63
2.2	Cíl výzkumu a výzkumné otázky	68
2.3	Aplikované metody	70
2.3.1	struktura rozhovorů	70
2.3.2	nástroje analýzy – 5 faktorů	72
2.4	Etika výzkumu	80
2.5	Základní soubor a výzkumný vzorek	82
2.5.1	výběr výzkumného vzorku	82
2.5.2	popis výzkumného vzorku	83
2.6	Popis a interpretace výsledků	84
2.6.1	výskyt prvního a druhého faktoru	84
2.6.2	výskyt třetího faktoru	89
2.6.3	výskyt čtvrtého faktoru	91
2.6.4	výskyt pátého faktoru	94
2.6.5	shrnutí celkového výskytu pěti faktorů moudrosti.....	97

Diskuze	98
Závěr	103
Souhrn.....	106
Bibliografie	109
Přílohy	113

K napsání diplomové práce na téma Stáří a moudrost mě vedla na prvním místě úcta k moudrosti stáří. V naší společnosti se této úcty nedostává a je to patrné v řadě oborů, dokonce se dnes stále častěji setkáváme s pojmem ageismus. Domnívám se, že právě na půdě psychologie je možnost začít pracovat na změně.

Díky Doc. Peteru Tavelovi jsem se mohl v roce 2010 zapojit do Studie kvality života seniorů. Během rozhovorů s řadou seniorů, zapojených do tohoto výzkumu, jsem si uvědomil, že moudrost této skupiny lidí by neměla být jenom literárním námětem, ale i předmětem studia psychologie. Účastníci uvedeného výzkumu mi pomohli pochopit, že moudrost, se kterou jsem se setkával u svých prarodičů, je zřejmě obecnějším fenoménem, než jsem si uvědomoval. Z jejich vyprávění jsem začínal tušit, že utváření lidské moudrosti není dílem náhody ani samozřejmým výsledkem lidského vývoje. Poté, co jsem byl s moudrostí stáří konfrontován ve výzkumné situaci, probudil se ve mně zájem, zkoumat tento fenomén i teoreticky. Tento zájem nakonec vyústil v napsání ročníkové práce, ve které jsem se snažil zmapovat fenomén moudrosti napříč spektrem psychologických směrů a škol.

Prostudování dostupných pramenů ale přineslo zjištění, že zkoumání fenoménu moudrosti je v našem prostředí na svém úplném začátku, jak se říká lidově zatím v plenkách. Přitom v zahraničí se fenomén moudrosti stal předmětem zájmu psychologů na západ i na východ od našich hranic. Nebylo tedy nic přirozenějšího než uchopit zkušenost zahraničních badatelů, využít data získaná v rámci Studie kvality života seniorů, odrazit se od shromážděné teorie z ročníkové práce a pustit se do psaní vlastní diplomové práce. Právě tímto způsobem bych rád obohatil psychologické zkoumání fenoménu moudrosti. Vyzkoušením zahraniční metody bych rád otevřel novou cestu, po které se výzkum v této oblasti může vydat a přispěl tak do odborné diskuse, jakým způsobem bojovat proti ageismu v našich podmínkách.

1 TEORETICKÁ ČÁST

1.1 STÁŘÍ

1.1.1 S. FREUD

Bývá zvykem zahájit studentskou práci v oboru psychologie tím, že vyjdeme z poznatků, kterými naši disciplínu obohatil Sigmund Freud. Freudova teorie psychosexuálního vývoje je navíc poměrně známá. Zde nabízím její krátké shrnutí.

„Freud určil tři stadia vývoje infantilních pohnutek. Rozlišoval je podle tělesné oblasti, v níž se v daném stádiu pud projevuje. V první fázi – orální – jsou zdrojem největší slasti ústa (sání, krmení atd.). Od dvou let se ohnisko přesouvá do anální oblasti (anální stádium) a dítěti působí slast defekace. Kolem tří až čtyř let se ohnisko opět přemístí, tentokrát do penisu u chlapců a do klitorisu u dívek (falické stádium). Po tomto stadiu následuje v psychosexuálním vývoji období relativního klidu (latentní stádium), které trvá až do začátku puberty. Sexualita se vrací v dospívání a při normálním vývoji se všechna předchozí stadia libidinózní fixace integrují genitální sexualitě.“ (Freud in Fonagy & Target, 2005, str. 52)

Tento odstavec shrnuje Freudovu psychosexuální teorii v jejích základních prvcích. Takto, nebo v mírně upravených verzích, se s ní setkáváme i v učebnicích vývojové psychologie nebo přehledových publikacích (Langmeier, Langmeier, & Krejčířová, 2002) (Šimíčková Čížková, Binarová, Holásková, Petrová, Plevová, & Pugnerová, 2003) (Říčan, 2004) Nabízí se otázka, zda se opravdu Freud spokojil s touto periodizací a nechal poslední stádium trvat po zbytek života beze změny? Sám Sigmund Freud se dožil vysokého věku (1856-1939), nerefletoval ve svém pozdějším díle nějakým bližším způsobem vliv věku na psychosexuální vývoj člověka? Jedinou reflexi k danému tématu nacházíme u Markuse (2002) podle kterého se Freud po narození poslední dcery Anny vzdal sexuálního života. Ve svém díle se však Freud k tomuto tématu již nevrátil. Markus (2002) to přičítá

tomu, že v dobách, kdy Freud publikoval svou psychosexuální teorii, si těmito svými názory nadělal řadu nepřátel ve vídeňské společnosti a možná již nechtěl více „čeřit vodu“ a ve svých pozdějších pracích (Freud, 1998a) (Freud, 1998b) se věnoval spíše kultuře, antropologii a teorii náboženství.

1.1.2 M. VÁGNEROVÁ

Podle Vágnerové (2007, str. 299) stáří „přináší nadhled a moudrost, pocit naplnění, ale také úbytek energie a nezbytnou proměnu osobnosti směřující k jejímu konci. Je obdobím relativní svobody, ale i dobou kumulace nevyhnutelných ztrát ve všech oblastech. Rané stáří je obdobím života, v němž sice dochází k evidentním změnám daných stárnutím, které ale nemusí být ještě tak velké, aby staršímu člověku znemožnily aktivní a nezávislý život.“

1.1.2.1 ZMĚNY, KTERÉ PŘINÁŠÍ STÁŘÍ

Vágnerová uvádí řadu změn, které souvisí s přechodem do stáří. Vybírám jen některé: „Na počátku 60. let života si lidé uvědomují nevyhnutelné přibližování stáří se všemi jeho problémy a jde o to, jak budou očekávanou proměnu interpretovat a jak jí dokáží přizpůsobit svůj životní plán. Většina 60letých lidí si udržuje přijatelnou úroveň tělesných i duševních schopností a může žít uspokojivě a nezávisle. Vědomí větší svobody v rozhodování o sobě i o svém životním programu může být akceptováno s uspokojením, ale i jako zátěž, pokud by si starší člověk nedokázal vytvořit přijatelnou náplň svého aktuálního života.“ (Vágnerová, 2007, str. 303)

Nejnenápadnější a zároveň nejvýznamnější bývají změny, ke kterým dochází v nitru starých lidí „Sebepojetí staršího člověka se pod tlakem okolností mění, někdy velmi zásadním způsobem. Děje se tak individuálně variabilním způsobem, v různém období stáří, v 60 letech ještě spíš výjimečně. Stáří je dobou ztrát mnoha rolí a úpadků různých kompetencí, které byly do této doby nezpochybnitelnou součástí identity. Nicméně i v této podobě mohou být subjektivně velmi významné.“ (Vágnerová, 2007, str. 307) Sledovat tento jev můžeme především v následujících oblastech

- Minulé role zůstávají součástí identity, i když jen na symbolické úrovni. Starý člověk rád připomíná, kým byl, čeho dosáhl. Minulost prožívá jako oporu sebeúcty.
- Starý člověk klade důraz na zachovalé kompetence. Používá je jako obranu vůči ztrátám a pro srovnávání se s vrstevníky. Zdůrazňuje i třeba jen subjektivně důležité kvality.
- Důležitá je příslušnost k sociální skupině.
 - o Na prvním místě je rodina. Rodina nabývá na významu, úmrtí partnera je o to bolestivější. Velmi silná bývá identifikace ve vztahu k dětem a vnoučatům a častá bývá radost z jejich úspěchu.
 - o Dochází k uvědomění si významu teritoria a společenské skupiny, v momentě, kdy hrozí jejich ztráty umístěním do domova důchodců.
- Často staré lidi ohrožuje anonymizace.
- Velký vliv na sebepojetí získává zdravotní stav. Přijímání onemocnění se stává součástí osobnosti. Člověk přijímá roli nemocného
- Smrt jako ztráta vlastní identity. Možnost zachování jen v symbolické rovině.

U starých lidí nedochází jenom ke změnám intrapsychickým, často se významně projevuje i jejich vztah k blízkému okolí: *„Zásadní transformace generativity, k níž v průběhu raného stáří dochází je ovlivněna změnou postoje k vlastnímu životu i k okolnímu světu. Specifickým znakem stáří je zaměřenost na vztahy k lidem a potřeba být pro ostatní nějak prospěšný a užitečný. To se projevuje jak ve vztahu k příbuzným a přátelům, tak ve vztahu k celé komunitě... Pocit nepotřebnosti představuje silnou emoční zátěž a snižuje sebevědomí starších lidí. Přestože ve stáří, v souvislosti s úbytkem vlastních sil a kompetencí, potřeba generativity spíše klesá, někteří senioři vynakládají značné úsilí, aby tuto energii využili smysluplným způsobem, který by někomu prospěl a dostalo se jim za něj žádoucího uznání“.* (Vágnerová, 2007, str. 301)

1.1.2.2 ÚKOLY, KTERÉ PŘINÁŠÍ STÁŘÍ

Hledání smyslu zbývajícího života se podle Vágnerové stává hlavním úkolem stáří. „*Starší člověk velmi brzy pochopí, že je třeba:*

- *Zaměřit se jen na to, co je skutečně významné.*
- *Naučit se těšit z toho, co zůstalo zachováno.*
- *Akceptovat to, co nelze změnit.“* (Vágnerová, 2007, str. 305)

Podle Vágnerové i stáří přináší situace, které jsou pro člověka nové, na které se nelze připravit, kdy nelze využít dosavadních zkušeností. Takovéto situace navíc mohou být zdrojem silného stresu, jedná se například o: odchod do důchodu, ztrátu partnera, umístění do nemocnice, ztrátu soukromí. Najít model pro řešení takovýchto situací může být poměrně obtížné, protože naše společnost nedisponuje žádným návodem nebo obecně přijímaným postojem k vlastnímu stáří. Subjektivní prožívání stáří tak může být velmi různorodé a závislé na celé řadě faktorů.

„Ve stáří se musí (člověk) vyrovnat se svým životem i proto, že nyní už nelze nic zásadně změnit. Na druhé straně to, co prožil a uskutečnil, zůstane v nějaké formě zachováno. Dosažené zkušenosti, úspěchy a pozitivní zážitky staršímu člověku zůstávají navždycky, jsou nezměnitelnou součástí jeho osobnosti. Frankl (1994) nazývá tuto skutečnost optimismem minulosti.“ (Vágnerová, 2007, str. 303)

1.1.2.3 POSTAVENÍ VE SPOLEČNOSTI:

Podle Vágnerové (2007) se současná společnost staví ke stáří spíše negativně a odmítavě. Starý člověk je vnímán jako zbavený svých kompetencí, jeho zkušenosti ztrácejí význam a pragmaticky není tento člověk příliš přínosný. Staří lidé jsou často znevýhodňováni. Tento obraz bohužel podporují i média. Na tento postoj společnosti navazuje ageismus – obecně sdílené přesvědčení o nízké hodnotě stáří. Tento postoj přiřazuje starým lidem nízký sociální status,

neimponující osobnostní vlastnosti a nízké schopnosti. Krajním projevem ageismu je odpor ke starým lidem. Který se může projevit i jako nepřijímání starých lidí za rovnocenné partnery.

Za zajímavý považuji i pohled na stáří očima starých lidí. Vágnerová (2007) uvádí průměrný věk, který starší lidé považují za mezník stáří. U mužů starších 60 let je to v průměru 69,03 roku a u žen starších 60 let v průměru 67,2 let.

1.1.3 P. ŘÍČAN

Pavel Říčan se ve své knize *Cesta Životem* (2004) věnuje stáří z pohledu biodromální psychologie. V souladu s pohledem biodromální psychologie vidí každé stadium vývoje jako přípravu na stádium další. Můžeme se tedy i na stáří dívat tímto pohledem. Což je i podle Říčana protikladem k pohledu klasické psychoanalýzy, která přikládá přípravnou roli pro další život především období dětství. V jejím podání prvních pět let determinuje v podstatě celý vývoj člověka. Stáří označované též jako senium vyčleňuje jako období života po šedesátce, přičemž připouští možnost podrobnějšího dělení tohoto stádia.

Říčan začíná svou kapitolu o životě po šedesátce řadou otázek. Ukazuje na to, že odpověď na tyto otázky je vždy individuální a je těžké hledat obecný popis tohoto období. Ve svém pojednání o stáří se tedy zabývá velkou variabilitou vývoje právě v této životní etapě. Upozorňuje tím na to, že právě v tomto období může být nejvíce patrná osobitost vývoje každého z nás.

1.1.3.1 TĚLESNÁ INVOLUCE

Říčan (2004) mezi znaky tělesné involuce řadí: ochabování svalů, snížení vitální kapacity plic, křehnutí kostí, oslabení reflexů, nahrazování funkčních tkání vazivem, slábnutí zraku, zhoršování sluchu-především citlivosti na vysoké tóny, ohrožení obezitou, srdeční choroby, chronické záněty kloubů. Navíc se častěji vyskytuje polymorbidita nemocí a vyšší je i ohrožení úrazem, jehož léčba může mít vážné následky. Dále uvádí jako znaky stáří vzhledové změny, které hodnotí jako esteticky negativní. Mezi tyto změny počítá: slabé šedivé vlasy či pleš, skvrnitou pokožku, zvadlý a vráskami zbrzděný obličej, ochablé tělo, vyhublé ruce, visící břicho a ňadra, oteklé nebo vychrtlé nohy. Neatraktivnost těchto rysů vysvětluje tím, že jsou opakem rysů mladého těla, které je evolučně atraktivnější a tudíž i esteticky více ceněné.

1.1.3.2 DUŠEVNÍ INVOLUCE

U duševního slábnutí opět Říčan (2004) upozorňuje, že je těžké odlišit, kdy se jedná o přímý projev stáří, a kdy jde o součást nebo následek poruchy. Za základní projev stáří do duševní činnosti uvádí zpomalení, to přičítá jednak pomalejší aktivitě mozkových buněk, ale i míře osobní motivace a zvýšené opatrnosti, která raději problémům předchází, než aby poté rychle hledala jejich řešení. Další rys stáří pojmenovává *špatné snášení změny*. Stěhování a životní změnu uvádí jako významnou změnu v životě geronta. Dále přináší zamyšlení nad úbytkem intelektuálního výkonu, uvádí k němu tři možná vysvětlení.

1. Dokonalejší psychologické a psychiatrické diagnostické metody odhalí větší množství duševních poruch.
2. Vliv na výkon v inteligenčních testech má i depresivní kapitulace starých lidí: „Tohle už dnes nezvládnou“
3. Tělesné choroby narušují výkon v inteligenčních testech. Nevyspání, únava, neklid se odrazí na každém výkonu

Jako další rys stáří uvádí *snížení zájmu o okolí a netečnost*. Tento jev opět vysvětluje řídnutím mozkových spojení, majících za následek nižší intenzitu emočního prožívání a převažování negativních emocí. Oproti vzestupnému stádiu vidí stáří jako moment, kdy přichází *zjednodušování osobnosti*. Člověk ztrácí vztahy k některým hodnotám a lidem ve svém okolí, na problémy a stres reaguje jednodušším způsobem. S nástupem vyššího věku spojuje i nástup psychických poruch, který zaměstnává odborníky na gerontopsychiatrii.

1.1.3.3 SOCIÁLNÍ ZÁZEMÍ

S ukončením ekonomicky aktivního života geronta spojuje Říčan (2004) strach z budoucnosti. Stárnoucí pracovník očekávající přechod do důchodu se bojí zhoršené ekonomické situace ale i ztráty vzájemných protislužeb mezi spolupracovníky a podobně. Zároveň negativně vnímá i to, že na svém pracovním místě bude nahrazen někým jiným, mladším, schopnějším. Zvláště u mužů může být opuštění pracovního místa spojené s ponížením, zraněním

sebeúcty a sebevědomím. Jako jistou terapii či prevenci tohoto stavu navrhuje Říčan rozvoj volnočasových aktivit, se kterým je ale potřeba začít ještě před přechodem do důchodu, kdy má člověk ještě odvahu pouštět se do nových věcí. Nějaké hobby může starým lidem pomoci i při navazování nových kontaktů a je tedy účinnou zbraní v boji se samotou.

Jako nejdůležitější součást života ve vysokém věku uvádí Říčan rodinu a přátelské vztahy. Důchodce má dostatek času, který může těmto vztahům věnovat a obvykle si více váží přátelství, která přestála dlouhou dobu. Úbytek sil navíc starého člověka učí, aby jimi neplýtvat na spory, ale naopak je využil při chvílích sdílené radosti.

Manželství osob ve vysokém věku může mít i podle Říčana různé podoby, některá mohou být velmi šťastná. Staří manželé spolu překonali řadu náročných situací a dokážou se více radovat z drobností, které každý den přinášejí něco krásného do jejich společného života. Na druhé straně stojí manželství nešťastná, kdy je životní zklamání dáváno za vinu partnerovi. Manželství je ohrožováno „ponorkovou nemocí“ pro svou izolaci od společnosti. Manželská interakce je ohrožena různými obavami, ale i reálným slábnutím smyslů, především sluchu a zraku. Ale mohou se vyskytovat i manželství, která se pohybují mezi uvedenými póly.

Říčan si všímá i fenoménu, který je v dnešní době výraznější než dříve, a sice vzrůstajícího počtu sňatků lidí ve vysokém věku. Vedle toho zmiňuje i fenomén pozdní lesbické orientace u žen, který přičítá i nedostatku mužských partnerů odpovídajícího věku. Na opačném pólu manželského života stojí ovdovění, které bývá velmi těžké a nutí dotyčnou osobu se se ztrátou partnera úspěšně vypořádat. Méně reflektovaným fenoménem je naopak sexualita gerontů, která je i dnes zatížena předsudky ze strany mladších generací, ale stále častěji je zmiňovaná jako běžná součást života i ve vysokém věku. Z řad zasvěcených odborníků, ale zaznívají podpůrné hlasy pro aktivní sexuální život seniorů.

Většina gerontů touží po stáří prožitém v kruhu blízkých a snaží se vyhnout umístění v domově důchodců. Otázka soužití s mladší generací bývá ale často

náročná. Cesta k tomuto cíli by měla být dlouhodobá a člověk by se měl celý život snažit upevňovat vztahy ke svým dětem a jejich rodinám. Mladší generace často netrvá na soužití s generací starší, je tedy spíše na starých lidech, aby se snažili využít všechny své zkušenosti a možnosti k tomu, aby společné soužití bylo co nejharmoničtější. Pro budování dobrých vztahů mezi generacemi uvádí Řičan dvě zásady: udržovat odstup a pěstovat blízkost. Jde o strategii, která má pomoci budovat autonomii, zvláště v adaptačním stádiu manželství mladší generace. Pro budování blízkosti, je důležité, aby staří lidé opravdu projevili zájem o život a starosti mladé generace a nepoužívali předstíraný zájem jen jako manipulační techniku. S tím souvisí i ochota učit se. Např. v roli rodového kronikáře se nebát nových možností a vymožeností.

1.1.3.4 STÁŘÍ A VÍRA

Řičan vnímá náboženskou víru jako jedinečnou pomoc v hledání integrity, kdy víra pomáhá hledat životní smysl a může být i výrazným činitelem při pohledu do nejisté budoucnosti. Stejně tak může víra podpořit vztahy staré osoby s jejím blízkým okolím. Samozřejmě může nesprávné prožívání víry zasáhnout i negativně do posledních let života, může omezit jejich prožívání a bránit radosti ze života.

1.1.4 G. SHEEHYOVÁ

1.1.4.1 POZITIVNÍ POHLED NA STÁŘÍ

Podle G. Sheehyové (1999) může být řada novopečených šedesátníků překvapena tím, jak dobrý je jejich zdravotní stav, který jim nebrání prožít třeba ještě dvacet let života. Často je toto zjištění nutí zastavit se a zapřemýšlet, jak s tímto obdobím naložit. Své tvrzení doprovází několika údaji (Farrell, 1994)(Current Estimates from the National Health Interview Survey, 1992), podle kterých jsou američtí důchodci nesmírně mobilní a aktivní. Zároveň narůstá počet lidí, kteří jsou i ve věku nad šedesát let plně soběstační. Řada lidí tak neplní očekávání, že v důchodu budou závislí na svém okolí a jejich finanční příjem se sníží.

Dále uvádí, že moderní neurobiologie (Powell, 1994) přináší nový pohled na činnost mozku ve stáří. Spíše než ke snižování počtu nervových buněk dochází ke snižování jejich aktivity, ale i ve vysokém věku může docházet ke tvorbě nových neuronálních spojení v mozku. Boří tak přesvědčení, že stáří musí nutně přinést duševní úpadek. Toto dokládá příkladem člověka, který po šedesátce bez obtíží získal titul z gerontologie při plném zaměstnání.

1.1.4.2 STÁŘÍ JAKO VÝZVA

Řadu otázek, které si člověk klade v šedesáti letech, vidí Sheehyová jako nutný krok, který je potřeba udělat před vstupem do věku celistvosti. Celistvost pojmenovává jako touhu lidí po rovnováze, souladu všech částí života, jako potřebu emoční integrace. Možná by se tato potřeba celistvosti dala nazvat jako potřeba po autenticitě, neboť jak uvádí i Sheehyová: „*Když člověk stárne, je stále těžší lhát sám sobě.*“ (1999, str. 333)

Jako důležitou výzvu vysokého věku vidí Sheehyová odvahu začít s něčím novým, postavit se znovu na startovní čáru, prožít pocit nejistoty a vydat se do neznáma. Odměnou za to vidí návrat hravosti a zvědavosti. Chápe tento přístup jako výbornou obranu proti sociální izolaci a zatrpklosti. Stejně tak za důležitý úkol

stáří považuje Sheehyová smíření. Může se jednat o smíření s rodiči, manželským partnerem, nebo kýmkoliv jiným. V rámci rekapitulace svého života může člověk dospět do bodu, kdy si řekne, že ještě není pozdě napravit nějakou starou křivdu nebo zranění a učiní krok, který ho osvobodí více, než by očekával.

Snad největší výzvou stáří je ale boj o vlastní zdraví. Sheehyová ukazuje na provázanost duševního života a tělesného zdraví. Na základě výzkumů dr. Lawrence LeShana (1990) a dr. Margaret Kemenyove (Kemeny, 2001) dochází k závěru, že prožívání člověka nezpůsobuje přímo poruchu organismu, ale slabé prožívání emocí, nebo jejich absence má vliv na náchylnost k různým chorobám, zvláště k rakovině.

Se zdravotní kondicí, možná trochu překvapivě, souvisí i téma milostných příběhů ve vysokém věku. Sheehyová jde ve svých závěrech tak daleko, že nejstarší generaci mužů bez partnerky označuje jako rizikovou skupinu ohroženou depresí. S depresí pak souvisí další ohrožující choroby jako infarkt a další biologické změny. Za podivuhodně časté považuje Sheehyová situaci, kdy se v šedesáti letech potkají znovu dva milenci, kteří k sobě v době svého mládí nemohli najít cestu a rozhodnou se ve vysokém manželství splnit svůj cíl a na stará kolena spojí své osudy.

1.1.4.3 SPECIFIKA MUŽSKÉHO STÁRNUTÍ

Sheehyová se ve svém pojednání o stáří dále zaobírá zvláště muži a zvláště ženami. Mužům, kteří dosáhli stáří, připisuje zajímavou touhu – rozmnožovat se. Nejde ani tak o touhu naplnit své sexuální tužby, ale o to mít prostě další potomky. Za tímto účelem si staří muži vyhledávají o generaci mladší partnerky, což Sheehyová ukazuje na několika takto vzniklých svazcích. Schopnost početí potomka je v těchto případech chápána jako důkaz mládí, vítězství v souboji s neúprosným časem. V závěru této kapitoly ale i Sheehyová přiznává, že takovýto muži jsou stále ještě výjimkou, možná i proto, že většina z nich patří mezi lidi s nadprůměrným příjmem.

Podobně jako Říčan (2004) se i Sheehyová (1999) zabývá přechodem do důchodu, a zvláště v případě mužů se s ním celkem shoduje: představa odchodu do důchodu u kvalifikovaných pracovníků je spojena se ztrátou postavení, ohrožením nudou a nepříjemnými otázkami, jak dál. Jako možné zmírnění přechodového stresu navrhuje spolu s dalšími odborníky postupný důchod, tj. rozložení odchodu do důchodu do vícera fází. Zároveň ale zmiňuje i fenomén známý dnes u nás. A tím je nejistota, jestli do důchodu půjdeme před sedmdesátými narozeninami a jestli takový důchod bude stačit alespoň na pokrytí základních potřeb.

Na základě svého longitudinálního výzkumu se skupinou významně úspěšných mužů uvádí Sheehyová velký posun hledání uspokojení, který u nich zaznamenala v jejich zhruba šedesáti letech. Oproti dřívějšímu uspokojení skrze úspěch v práci nacházeli ve vysokém věku uspokojení spíše v rodinném kruhu, ve vztazích s přáteli a blízkými, u kterých nacházeli oporu a pochopení. Na stejném místě upozorňuje Sheehyová na vzrůstající roli prarodiče a vybízí k investicím právě do této role, která může mít velký vliv na mladou generaci, při jejímž formování může hrát neočekávanou roli.

Ve svém výzkumu Sheehyová hledala zdroje spokojenosti u mužů v pětadesáti letech. Nepatří mezi ně hodnota majetku, ani poslední postavení v práci, nejdůležitější určující prvek pro životní spokojenost je pohoda vyzrálé lásky. *„Devadesát procent těch nejšťastnějších absolventů miluje svou manželku“* (Sheehyová, 1999, str. 360). Jedná se zde většinou o první manželku, tj. o celoživotní lásku. Se šťastnou láskou souvisí i sdílená radost mezi manžely při sexu, přičemž ale sex není zdaleka nejdůležitější pro partnerský vztah. S vyšší životní spokojeností souvisí i nadšení ze života, které je provázáno s různými koníčky a zálibami i v tomto věku. Významně kvalitnější vztahy s vlastní rodinou, včetně vnoučat, patří také k charakteristice spokojenějších mužů.

1.1.4.4 SITUACE STÁRNOUCÍ ŽENY

U úkolů, které čekají na stárnoucí ženy, se Sheehyová samozřejmě zastaví u tématu menopauzy a nástrah s ní spojených. Pokud ale žena všechna tato úskalí

překoná a najde nový prostor pro svou realizaci, nebojí se jí Sheehyová zařadit do skupin moudrých žen. Za naprosto běžné pokládá autorka vztahy, které ženy po šedesátce navazují, nebo to, že jejich manželský život dostane zcela nečekaně nový impuls, v podobě touhy po intimitě, jak ji do té doby neprožívaly.

Moment, kdy se žena stane babičkou, může být očekávaným splněním životního snu, stejně tak to ale může být situace, která do života přinese stres a ohrožení osobní identity, stejně jako plánů do budoucna. Dnešní často ještě aktivní šedesátnice mohou být překvapeny, jak rychle se dostaly do role, kterou dlouhou dobu udržovaly mimo obsah svých plánů. Zároveň je ale narození vnoučete jakýmsi tajemstvím nesmrtelnosti rodu. Jak uvádí Sheehyová, může se u novopečené babičky dostavit pocit nesmrtelnosti. Vyrovnání se s rolí babičky, ale může být první důležitý krok na cestě vyrovnávání se s přicházejícím stářím.

Ženy se ve svém stárnutí musí vyrovnat i s fenoménem stáří svých rodičů. Podle Sheehyové se řada žen, které překročí šedesátku, znovu dostává do role pečovatelky, tentokrát o své vlastní rodiče, zpravidla matku. Mnohé z nich kvůli tomuto úkolu opouští dobře placenou pracovní pozici a stávají se pečovatelkami na plný úvazek bez šance na jakýkoliv výdělek. Podle údajů (McGrath, 1992 in Sheehyová, 1999) tvoří ženy devadesát procent mezi těmi, kdo pečují o nejstarší generaci.

Ženy se také velmi často musí vyrovnávat se smrtí svého manžela nebo partnera. Podle Sheehyové je tato událost často náročná nejen proto, že se jedná o ztrátu milované osoby, ale i proto, že se tím žena ve vysokém věku dostává do poměrně obtížné role, kdy musí sama za sebe učinit rozhodnutí, jakým směrem v životě dál půjde. Zralé ženy tak často velmi individuální cestou zkouší naplňovat pojem generativita. Často se takovéto ženy vydají cestou dalšího studia, a jak Sheehyová poznamenává, může to být i cesta naprosto nečekaná, například v rámci studia na teologické fakultě.

1.1.4.5 DVA PŘÍSTUPY KE STÁRNUTÍ

Sheehyová se domnívá, že na prahu stáří se každý může rozhodnout, jakým způsobem se k přicházejícímu stáří postaví. Nabízí dva přístupy. 1. Úspěšné stárnutí 2. pasivní stárnutí

Úspěšné stárnutí chce Sheehyová nahradit pojmem-moudření, „jedná se o proces, kdy lidé akumulují moudrost a stávají se mudrci své kultury.“ (Sheehyová, 1999, str. 391) Řada žen se k tomuto stádiu musela prokousat skrze boj s rakovinou, většinou ho podle Sheehyové lze ale spíše vnímat jako životní obohacující zkušenost, než jako projev stárnutí.

Sheehyová ze svého setkávání s osmdesátníky vyvozuje vlastnost, která je společná těm, kteří jsou nejúspěšnější: směřování. Tito lidé si uvědomují, že nemají co ztratit a mají tak možnost projevit velkorysost mysli a duše. Při výzkumu mezi lidmi staršími devadesáti let Podle A. Campolo (Campolo, 1986) in Sheehyová, str. 397) „vyšlo najevo, že při pohledu zpět si tito muži a ženy nevzpomínali nejživěji na své úspěchy a neúspěchy, ale na okamžiky, kdy se vrhali do něčeho nového.“

1.1.5 E. H. ERIKSON

Asi není sporu o tom, jak významným dílem pro vývojovou psychologii bylo *Osm věků člověka* (2002) od E. H. Eriksona. Téma stáří ale Erikson rozpracoval v díle *Životní cyklus rozšířený a dokončený* (Erikson, 1999). Pro toto dílo bylo zásadní to, že jej Erikson dokončil již ve vysokém věku. Dá se tedy říct, že své teoretické poznatky z dřívější práce podrobil tomu nejkvalitnějšímu testu, vlastnímu prožitku. Právě pro tuto autentičnost jsem si vybral tuto knihu jako zdroj pro svou práci.

Erikson sám si je vědom, že téma stáří je poměrně mladým tématem ať už analytického nebo jiného psychologického bádání. A svá bádání na toto téma pojímá jako reflexi situace, která je i pro moderní společnost poměrně nová: „*Tak pohled zpět na posledních několik desetiletí tohoto století ukazuje jasně, že stáří bylo „objeveno“ teprve v nedávných letech – jak z teoretických, tak i z historických důvodů – protože bylo nutné určité předefinování, když se ukazovalo (a staří lidé si to též uvědomovali), že stále narůstající počet starých lidí reprezentuje spíše masu starých než elitu seniorů. Avšak předtím jsme si museli uvědomit, že dospělost je spíše sama o sobě vývojovou a konfliktní fází než pouze zralým koncem celého vývoje.*“ (Erikson, 1999, str. 16)

K poslednímu stadiu své vývojové teorie, pak přistupuje metodicky naprosto stejně, jako ke stádiím předchozím. Čímž vlastně jen potvrzuje, že všechna stadia tvoří kontinuální jednotu. „*Dominantní spor (antitezi) ve stáří a téma poslední krize jsme nazvali integrita proti zoufalství. Zde se zdá být dystonní element bezprostředně přesvědčivějším, když zvážíme fakt, že horní linie vyznačuje úplný konec (nepředvídatelný v čase a způsobu) tohoto našeho daného průběhu života. Zdá se ale, že integrita zprostředkovává určitý nárok – podobně jako specifická ctnost, kterou předpokládáme, že zraje v tomto posledním sporu – totiž moudrost*“ (Erikson, 1999, str. 60)

Vidíme tedy, že i poslední stádium v Eriksonově modelu přináší konflikt, se kterým se musí člověk vypořádat. Proti základnímu ohrožení stojí v každé Eriksonově vývojové fázi ale i základní ctnost: „*Tak jak je (stáří) chronologicky*

umístěno do horního pravého rohu, jak jsme řekli, jeho poslední dystonní složkou je zoufalství; a když zběžně pohlédneme do dolního levého rohu, vzpomeneme si, že zde je první syntonní element naděje. Alespoň španělština toto spojuje jako *esperanza* a *desperanza*. A skutečně, v jakémkoliv jazyce naděje označuje nejzákladnější kvalitu „Já“ství, bez které život nemůže začít, ani smysluplně skončit. A když vystoupáme vzhůru do prázdného obdélníku v levém horním rohu, uvědomíme si, že tam potřebujeme slovo pro poslední možnou formu naděje, jak zrála podél celé první vzestupné vertikály: pro to se určitě nejlépe hodí slovo *vira*...a vskutku poslední stadium života má zřejmě velkou schopnost dát význam prvnímu; děti v životaschopných kulturách se stávají zvláštním způsobem přemýšlivými ve vztahu se starými lidmi...“ (Erikson, 1999, str. 61) Pro lepší ilustraci viz příloha 1.

Z uvedeného citátu již vyplývá, že i v období stáří potřebuje člověk sociální vztahy. Jak lépe by čelil člověk hrozbě zoufalství, když ne v okruhu svých blízkých: „A vskutku staří lidé mohou a potřebují zajistit funkci pra-rodíčů. Proto nemůže být pochyb, že dnešní přerušování kontinuity rodinného života jako výsledek dislokace významně přispívá k chybění toho minima životního zaujetí ve stáří, které je potřeba proto, aby člověk zůstal skutečně živý. A chybění životního zaujetí je zřejmě často oním tématem, skrytým za viditelnými příznaky, které přivádí staré lidi do psychoterapie. Velká část jejich zoufalství je ve skutečnosti narůstající pocit stagnace“ (Erikson, 1999, str. 62)

Mohlo by se zdát, že Eriksonových *Osm věků* vyčerpávajícím způsobem popíše celý lidský život. Přesto pozornému čtenáři neunikne, že ani poslední stadium není dostatečně konfrontováno s faktem smrti a dalšími specifickými fenomény typickými pro vrcholné stáří. Tento fakt reflektuje i Joan M. Erikson - Eriksonova manželka, která jej provázela po celý život. Nepovažujeme za příliš smělé tvrdit, že měla svůj podíl na Eriksonově díle. Sama se tedy rozhodla *Osm věků* svého manžela doplnit: „Erik ještě nežil v deváté dekádě života, když psal *The Life Cycle completed*. I když jsme si ve věku osmdesáti let začali uvědomovat svůj statut starých, jsem přesvědčena, že jsme nebyli skutečně konfrontováni s jeho výzvami, dokud se nepřiblížila devadesátka. Až do té doby náš život nebyl naplněn

neřešitelnými problémy. V devadesáti letech jsme se probudili v cizím území. Přes všechna předchozí varování, na která jsme snad dříve narazili a zapudili je jako zvláštní, dokonce i směšná, jsme brzy stáli před nevyhnutelnou – a určitě nezábavnou – všudypřítomnou realitou ... V průběhu období generativity, nebylo nikdy znát, že by konec cesty mohl být zde a nyní. Vždy jsme považovali léta před námi za zaručená. V devadesáti se pohled změnil; výhled dopředu začal být omezený a nejasný. Brána smrti, o které jsme vždy věděli, že je možné ji očekávat, ale kterou jsme považovali za vzdálenou, byla nyní na dohled.“ (Eriksonová, 1999)

1.1.6 Joan M. Erikson

„Starý věk přináší v devátém a desátém decenniu nové požadavky, přehodnocování a každodenní obtíže. Jeho problémy mohou být adekvátně diskutovány a konfrontovány pouze ustanovením nového, devátého stadia, teprve tak je možné objasnit výzvy stáří. Závěrečným obdobím života musíme rozumět a vidět je osmdesáti a devadesátiletýma očima.

Zoufalství, které straší v osmém stádiu, je důvěrným společníkem v devátém, protože je téměř nemožné vědět, které stavy nouze a ztráty fyzických schopností bezprostředně hrozí. Protože jsou ohroženy nezávislost a sebeovládání, slábne sebeúcta a důvěra. ... Čelit zoufalství vírou a přiměřenou pokorou je možná nejmoudřejší cestou.“ (Eriksonová, 1999)

Těmito slovy charakterizuje Joan M. Erikson závěrečné období života. Nevytváří pro ni novou dystonní a syntonní vlastnost ani nový konflikt, který je třeba překonat. Spíše v souladu s metodologickým přístupem svého manžela, vidí deváté stádium jako situaci, kdy konflikty předchozího vývoje nabývají nového stupně náročnosti. Ve svém doplnění k manželově teorii tak uvádí vývojové úkoly předchozích Osmi věků a ukazuje jejich nový rozměr právě v období vrcholného stáří. Nejen svým vrstevníkům jde příkladem a ukazuje nám specifické konflikty, kterými si sama prošla.

1.1.7 C. G. JUNG

Jak uvádí L. Běťák v předmluvě Jungovy knihy *Duše moderního člověka* (1994): „*Dílo švýcarského psychoterapeuta, analytického psychologa a psychiatra Carla Gustava Junga je tak rozsáhlé a obsažné, že k jeho výstižné charakteristice nevystačíme s žádným jednoduchým pojmenováním.*“. Z Jungova díla uvádíme jen to, co bylo v jeho obsáhlé bibliografii objeveno v krátkém čase za účelem nastínění jeho postoje ke stáří. Dílo C.G. Junga by si jistě zasloužilo větší pozornost a není cílem této práce ani v silách jejího autora důkladně analyzovat vše, co k našemu tématu C.G.Jung napsal.

Jung (1994) podobně jako Freud klade velký důraz na dětství, uvědomuje se, jaké pozornosti se období dětství dostalo ve dvacátém století nejen ze strany psychoanalytiků. Pro nás je ale především zajímavé, že Jung spatřuje silnou analogii mezi obdobím dětství a obdobím stáří a sice v tom, že je ještě ponořené do nevědomého duševna a stáří v nevědomém duševnu pomalu mizí. Zájem o dětství i v kontextu stárnutí dokladuje i následující citace: „*V dospělém totiž vězí dítě, věčné dítě, cosi, co pořád vzniká, co nikdy není hotové, co by vyžadovalo ustavičnou péči, pozornost a výchovu.*“ (Jung, 1994, str. 56) Na rozdíl od většiny Freudových žáků ale Jung nezůstal jen u období dětství, nýbrž věnoval svou pozornost celé životní pouti člověka.

Jung (1995) zavádí zajímavý pojem: poledne života. I když si uvědomuje, jak je těžké určit moment, kdy se lidský život přehoupne do své druhé poloviny, považuje tento zlom za zásadní. Označuje ho jako moment, kdy se rodí smrt, kdy končí období vzestupu a rozmachu. Směřování ke smrti ale vidí jako nedílnou část lidského života. Podle E. F. Edingera (2006) přináší druhá polovina života specifický úkol, který spočívá ve vzdání se svého já a nastoupení proces opačný individuaci pojmenovaný jako znovuspojení já s bytostným Já. Tento proces znovuspojení já s bytostným Já, však není vždy jednoduchým úkolem a na člověka klade mnohé nároky a často musí mnoho obětovat, aby se dobře vypořádal s tím, co mu život připravil: „... *tak i dospělý couvá před druhou polovinou života, jako kdyby mu tam hrozily oběti a ztráty, které není schopen na*

sebe vzít, nebo jako kdyby mu dosavadní život připadal tak krásný a tak drahý, že by ho nemohl postrádat.“ (Jung, 1994, str. 101)

Jung (1994) si všímá mnoha změn, které proces stárnutí přináší. Uvádí příklady, kdy se ženy ujímají mužských rolí, zakládají firmu, ujímají se společenské zodpovědnosti a realizují své sny. Na druhé straně vidí muže, kteří se vzdávají své kariéry a kteří přijímají role, které dosud připisovali pouze ženám. Toto období tedy často přináší i náročné vztahové situace, protože takovéto nové definování rolí může poznamenat i letitá manželství. Toto období, které se nebojí nazvat bouřlivým, však Jung vnímá jako výzvu, jako prostor, který se otvírá a člověk ho může, ba dokonce musí nějak využít. Podle Junga nestačí už používat staré strategie, je třeba hledat nová řešení a otvírat se novým možnostem. Je nutno si uvědomit, že život ještě nekončí, že má smysl, aby trval ještě dlouhá léta, jen je potřeba ten smysl nově definovat. Zvládnutí druhé poloviny života - životního odpoledne - tedy představuje úkol. Úkol, který je potřeba zvládnout: *„Nesmíme však zapomínat, že jen málokterí lidé jsou umělci života, a že navíc umění žít je nejvznešenějším a nejvzácnějším ze všech umění – vyprázdnit v kráse celý pohár, komu se to podaří? Tak zbývá mnoha lidem příliš mnoho neodžitého – často dokonce možnosti, které by při nejlepší vůli nemohli žít, a tak překračují práh stáří s nenaplněnou aspirací, která jim bezděky odvádí pohled zpět.“ (Jung, 1994, str. 104)*

1.1.7.1 UMĚNÍ STÁRNOUT

Pokud tedy vidíme společně s Jungem životní odpoledne jako období, kdy je potřeba splnit další vývojový úkol, považujeme za legitimní položit otázku, jestli existuje nějaký postup, jak tento úkol nejlépe zvládnout. *„Stárnoucí člověk by měl vědět, že jeho život nestoupá a nerozšiřuje se, nýbrž že si neúprosný vnitřní proces vynucuje zúžení života. Přílišné zaobírání sebou samým je pro mladého člověka skoro hřích nebo přinejmenším nebezpečí, pro člověka stárnoucího je to povinnost a nutnost, aby se vážně zabýval svým úplným bytostným Já. Mladý člověk, který nebojuje a nevíteží, propásl to nejlepší ze svého mládí a starý člověk,*

který neumí naslouchat tajemství potoků zurčících z vrcholů do údolí, je nerozumný, je to duchovní mumie, která není nic jiného než strnulá minulost. (Jung, 1994, str. 103)

Jung sice ukáže jistý směr, kterým by člověk mohl kráčet po druhou polovinu života, zároveň ale neskrývá svůj názor, že tato cesta je cestou náročnou. Ani těm, které vedl v terapii, nesliboval, že cesta individuace bude vždy příjemná. Jungova skepse možná pramenila i z přístupu moderní společnosti. „*U primitivních kmenů například vidíme, že staří lidé jsou téměř vždy opatrovníky a strážci mystérií a zákonů a že v nich se v první řadě projevuje kultura kmene. Jak je tomu v tomto ohledu u nás? Kde je moudrost našich starců? Kde jsou jejich tajemství a jejich snové vize? U nás se spíš staří chtějí vyrovnat mladým. V Americe je to takřka ideál, že otec je bratrem svých synů a matka pokud možno mladší sestrou své dcery.*“ (Jung, 1994, str. 103)

1.1.7.2 NÁBOŽENSTVÍ – ŠKOLA PRO STÁRNOUCÍ

Jungova zkušenost s odlišnými etniky jej vedla jistě k zamyšlení, jestli i naše kultura dokáže připravit jedince na stárnutí a přiřadit mu patřičnou roli. „*Řekl jsem už, že nemáme žádné školy pro čtyřicetileté. Není to docela pravda. Naše náboženství jsou od pradávna takovými školami nebo jimi kdysi byla. Avšak pro kolik lidí jimi ještě jsou? Kolik našich starých lidí bylo v některé z těchto škol skutečně vychováno pro tajemství druhé poloviny života, pro starobu, smrt a věčnost?*“ (Jung, 1995, str. 110)

Je nesporné, že duchovní život C. G. Junga byl naprosto jedinečný. I on sám si byl vědom nepřenositelnosti této zkušenosti a i s ohledem na jedinečné prožívání tohoto rozměru lidské psyché, si dovolil ocenit přínos velkých náboženství pro poslední léta lidského života: „*Proto nyní jistě nebudu tvrdit, že člověk musí právě teď věřit, že smrt je druhé zrození a že přenáší za hrob naše další trvání. Smím se však aspoň zmínit o tom, že konsensus Pentium má jasná pojetí smrti a že tato pojetí jsou naprosto srozumitelně vyjádřena ve všech velkých náboženstvích světa. Ano, lze dokonce tvrdit, že většina těchto náboženství představuje komplikované systémy přípravy na smrt, a to do té míry, že život vsutku ve*

smyslu mnou výše uvedené paradoxní formule neznámá nic jiného než přípravu na nejvyšší cíl, na smrt. Ve dvou největších živých náboženstvích, v křesťanství a v buddhismu, se smysl existence naplňuje v jejím konci.“ (Jung, 1994, str. 110)

1.1.8 C. R. ROGERS

C. R. Rogers se také dožil poměrně vysokého věku (1902-1987) Ve svých pětasedmdesáti letech byl vyzván, aby přednesl něco o pokročilejším stádiu života, jelikož neznal nikoho starého ve svém okolí, pojednal o tomto tématu tak, jak jej znal ze své osobní zkušenosti. (Rogers, 1998)

Rogers se v úvodu zamýšlí nad tím, jestli jeho příspěvek k dané problematice může mít pro někoho druhého vůbec nějaký význam, přičemž poukazuje na to, že měl ve svém životě jedinečné štěstí. V odstavci o fyzické stránce konstatuje, že již není schopen všech činností, které ještě v pětadesáti letech rád vykonával, ale ihned připojuje výčet toho, na co ještě stačí a nezapomene uvést, že se ve svých sexuálních zájmech cítí stejně jako v pětatřiceti. Jedním dechem ale dodává, že to samé, bohužel, nemůže říct o svých sexuálních schopnostech. Uvědomuje si tedy stárí toho, co nazývá fyzickou stránkou svého self, ale v nitru se cítí zůstat stále stejným člověkem, ani starým, ani mladým.

V dalším pokračování se přiznává k tomu, že v posledním desetiletí se pustil do řady nových aktivit, které nebyly vždy bez rizika ať již psychického nebo fyzického. V roce 1968 stojí u vzniku Centra pro studium člověka, které nazývá „nejbláznivější, nejsvráznější a nejlivnější antiorganizací, jakou si umí představit.“ Dále uvádí své počiny na poli literárním „*Freedom to learn; Carl Rogers on Personal Power*“ a svou lektorskou aktivitu.

Referuje i o svém riskantním výletu do Brazílie, který uskutečnil navzdory nesouhlasným hlasům ze svého okolí. Ve třech brazilských městech pak vedl semináře pro stovky lidí a pokračoval ve školení facilitátorů, kteří již měli za sebou pracovní setkání v USA. V rámci obrovských seminářů dokonce s velkým úspěchem vyzkoušel se svým týmem metodu skupinové práce, kterou aplikoval i na skupinu čítající osm set lidí. Tuto aktivitu hodnotí jako jednu z nejprínosnějších za posledních deset let. Cítil se jí sám nesmírně obohacen a zároveň vnímal stopu, kterou jeho mise v Brazílii zanechala.

C. Rogers se sám zamýšlí nad tím, co ho vedlo k riskování i v tak vysokém věku. Uvědomuje si při tom několik faktorů. Jako první faktor vidí skupinu spolupracovníků, kteří ho podporovali a tím zřejmě povzbuzovali ke zkoušení nových věcí. Jako druhý faktor uvádí svou vlastní spřízněnost s mládím, sám se cítí přitahován novým způsobem bytí, který pojmenovává jako „vynořující se člověk zítřka“, a který spojuje právě s mladými lidmi. Právě nový způsob bytí vidí jako riskantní a nejistý. Mezi další faktory počítá svou znuřenost bezpečím a předurčeností. Uvádí, že nedokáže přednést stejnou přednášku třikrát za sebou, nudil by sám sebe. Pro svůj život vidí jako potřebné zkusit neustále něco nového. Jako nejvýznamnější faktor vnímá ale to, že když zkouší nové věci, učí se. Učení zkušeností pojmenovává jako prvotní element, který činí život smysluplným.

Ve svém shrnutí desetiletí od pětadesáti do pětasedesáti let uvádí svůj údiv nad tím, že v tomto období vydal čtyři knihy a zhruba čtyřicet kratších pojednání a několik filmů. Navíc uvádí to, že každá z uvedených knih byla z naprosto rozdílné oblasti – vzdělávání, partnerské vztahy, encounterové skupiny, aplikace přístupu zaměřeného na člověka v různých oblastech. S úžasem pohlíží na to, že počet jeho spisů i v pozdním věku narůstá. Zároveň se ale hlásí k myšlence svého přítele P.Bergmana, že každý ve svém životě rozvíjí jen jednu původní myšlenku. Snaží se tím vyvrátit podezření, že podobně jako A. Maslow, musel zrychlit své úsilí, protože je toho ještě mnoho, co nestačil publikovat. Jako svou základní motivaci k psaní vidí ale to, že je stále plachým chlapcem, který dokáže pomocí pera vyjádřit to, co by nikdy nebyl schopen říci před plnou třídou spolužáků.

C. Rogers dále reflektuje to, že se za poslední léta zlepšil v péči o sebe samého. Uvádí příklady, kdy nechal organizaci významných akcí svým spolupracovníkům, aby se mohl postarat výhradně sám o sebe. Ke svému potěšení na základě těchto zkušeností, zjistil, že se má rád, že je mu dobře se sebou samým. Stejně tak se v uplynulém období naučil žádat své okolí o pomoc. Na příkladů svého výraznějšího a rychleji nastupujícího prožívání emočních stavů se staví do opozice k tvrzení, že stáří je věkem klidu a vyrovnání.

Mezi další zkušenosti nabyté za zmiňovanou dekádu řadí C. Rogers svoji otevřenost novým myšlenkám, zvláště na poli psychologickému výzkumu. Tuto otevřenost přičítá četbě i setkání s řadou nových myšlenek. Další zjištění objevil v rovině mezilidských vztahů. Vlivem svých pracovních setkání se stále více otevírá blízkým kontaktům s okolím. Více věří důvěrnosti přátelství. Se svými přáteli více sdílí své bolesti, radosti, strach, nejistotu, nesmělost. Tento pokrok jej učí si ve vztahu více vážit druhého člověka za to, kým ve skutečnosti je oproti tomu, čím by si přál, aby pro něj ten druhý byl.

V tomto období prožil také řadu bolestí, na prvním místě zmiňuje nemoc manželky a s ní spojené nové překážky. Tato situace přinesla řadu nového napětí a nových pocitů do manželského vztahu, zároveň ale i více upřímnosti. Zároveň ale uvádí i zlatou svatbu a chvíle s rodinou jako zdroj radosti a potěšení. A stejně tak jej potěšila řada uznání a děkovných dopisů z různých koutů světa. Připojuje i svou zkušenost s přemýšlením o smrti, které považuje za velmi zřídka. Oproti dřívější době nepovažuje již smrt za definitivní konec života, ale tuto možnost pouze považuje za nejpravděpodobnější. Svě setrvání na tomto světě vidí v odkazu, který zanechal ve svých žácích a ve svém díle. Otázku obavy ze smrti chce nechat až na moment, kdy smrt přijde, spíše by se obával strastiplné choroby vedoucí ke smrti a nedůstojného umírání. Ve svém vnímání smrti se cítí ovlivněn mimo jiné poznatky Raymonda Moodyho, Kübler Rossové a A. Koestlera.

1.1.8.1 UMÍRÁNÍ ŽENY – ZDROJ ZKUŠENOSTI

Ve věku sedmdesáti osmi let dopsal C. Rogers ještě dovětek k uvedené stati, ve kterém reflektuje vývoj svého pohledu na několik témat. První z nich je proces umírání, jehož vnímání ovlivnilo umírání jeho ženy Helen. Před svou smrtí prožila Helen několik vidění zesnulých členů své rodiny, kteří ji uklidňovali a připravovali na příchod mezi ně. Těsně před smrtí vnímala přítomnost bílého světla a umřela v klidu a bez bolestí. Na základě těchto zkušeností je Rogers přístupnější možnosti přetrvání individuální duše, zároveň jej tyto zkušenosti přivedly ke zkoumání paranormálních jevů.

Dalším tématem je jeho aktivita i ve věku sedmdesáti sedmi let, kdy i nadále přednáší po celém světě a kdy se poprvé dostal do země východního bloku, konkrétně do Polska. Tyto zkušenosti hodnotí jako stále přínosné a stále namáhavější pro něj a pro jeho tým. Celé pojednání završuje výstižnou větou: „*Cítím, že jsem stále starší a vyvíjím se*“ (Rogers, 1998, str. 91)

1.1.9 V. E. FRANKL

Přijmeme-li stáří jako období, které přináší řadu omezení a může nakonec skončit bezmocí, pak se stáří jeví jako správné období pro prožívání postojových hodnot, jak je líčí V. E. Frankl: *„Podle našeho mínění existuje však ještě třetí kategorie možných hodnot. Neboť život se jeví v zásadě také ještě tehdy jako smysluplný, i když není ani tvořivě plodný, ani bohatý na zážitky. Existuje totiž další hlavní skupina hodnot, jejichž realizace spočívá právě v tom, jak se člověk staví k omezení svého života. Právě v jeho počínání proti tomuto zúžení jeho možností se otvírá nová, specifická říše hodnot, která zcela jistě náleží dokonce k hodnotám nejvyšším...Tyto hodnoty bychom nazvali hodnotami postojovými. Neboť zde záleží na tom, jak se člověk postaví vůči nezměnitelnému osudu. Možnost realizovat takové hodnoty postoje vzniká tehdy, kdykoli je člověk postaven proti osudu, vůči němuž může jít pouze o to, že ho bere na sebe, že ho nese; jak ho však nese, jak ho jako svůj kříž bere na sebe, že ho nese; o to jde. Jde o postoje jako statečnost v utrpení, důstojnost také ještě v záhubě a ztroskotání...ukazuje se, že lidská existence nemůže být nikdy opravdu bezesmyslná... Ať už jsou možnosti realizace jakkoli omezeny, realizovat postojové hodnoty zůstává vždy možné.“* (Frankl, 1996, str. 62)

Zajímavé je taky podobenství, které si pro pochopení smyslu života a stárnutí vypůjčil Frankl z oblasti chemie. *„Tak připomíná lidský život rádiu, které jak známo má také jen omezenou „dobu života“, protože se jeho atomy rozpadají a jeho hmota se přeměňuje stále více v energii, která je vyzařována, nikdy se nevrací zpátky a nikdy se nemění opět v hmotu. Neboť proces rozpadu atomu je ireverzibilní, „usměrněný“, také u rádia ustupuje tedy v přibývajícím množství původní substancialita. Něco podobného platí také o životě potud, že jeho původní materiálový charakter stále více ustupuje, až se na konci stává čistou formou. ...Člověk má - v čase a konečnosti – něco naplnit a ukončit, tj. vzít na sebe konečnost a počítat vědomě s koncem. Tento postoj nemusí být ještě heroický, lze jej daleko spíše ukázat na každodenním chování průměrného člověka.“* (Frankl, 1996, str. 82)

Tavel ve svém komentáři Franklova díla (2004) nabádá k optimistickému pohledu na stárnutí a varuje před pesimismem, který vnímá každý uplynutý den jako ztrátu. Optimistický pohled má přinášet vděčnost za prožité chvíle a s přibývajícím věkem hromadit také zkušenosti. Stárnutí se tak nestane překážkou. Pohled na mládí pak bude naplněn vzpomínkou na vykonané dílo, prožitou lásku a zvládnuté útrapy.

1.2 MOUDROST

1.2.1 MOUDROST V KŘESŤANSTVÍ

1.2.1.1 MOUDROST V BIBLI

Vlková (2005) řadí mezi mudroslovnou literaturu pět starozákonních knih, jedná se o knihy: Přísloví, Job, Kazatel, Sirachovec a Moudrosti.

Podle Encyklopedie Bible (Stubhann, 1992) je kniha Přísloví klasická sbírka přísloví z různých dob. Obsahově zdůrazňuje postavení moudrého vůči svévolníkovi. Podle Pípala (1992) nepochází její obsah jenom od Židů, ale v různých částech je patrný také vliv kultů okolních národů, především Egypta a Mezopotámie. Svojí formou byla tato kniha určena k přednesu. Vlková (2005) shrnuje knihu Přísloví takto: „texty knihy Přísloví vyzývají, ať už přímo nebo nepřímo, k řádnému životu a hledání moudrosti. Počítají s platností teorie o přiměřené odplatě: kdo dbá rady a výzvy, jež kniha Přísloví obsahuje, tomu je zaslíben úspěch a život.

Př 8,22-24: „Hospodin mě vlastnil jako počátek své cesty, dříve než co konal odedávna. Od věků jsem ustanovena, od počátku, od pravěku země. Ještě nebyly propastné tůně, když jsem se zrodila, ještě nebyly prameny vodami obtěžkány.

Podle encyklopedie Bible (Stubhann, 1992) obsahuje kniha Moudrosti 3 akcenty: problematika praktického života a důsledky lidského chování očima spravedlivého i zlého; podstatu moudrosti samé a její popis skrze personifikaci; prosbu Šalamounovu a příklady moudrosti z dějin Židovského národa v osobách jeho praotců: Adam, Noe, Abraham, Lot, Jákob, Josef. Podle Vlkové (2005) je kniha Moudrost „určena těm, kdo se mají stát budoucí intelektuální elitou židovské komunity. Chce jim vštípit moudrost a lásku k vlastní náboženské tradici. Výrazným a novým teologickým tématem je nesmrtelnost duše a posmrtná odplata spravedlivých

Mdr 7,24 Nad každý pohyb je moudrost pohyblivější, svou ryzostí proniká a prostupuje všecko.

Starozákonnímu pojetí je cizí oddělování světské a náboženské moudrosti. Biblický člověk se při snaze o moudrý život nemusel snažit o nějaký náboženský růst. Učitel moudrosti byl vždy zároveň člověkem ve všech směrech duchovním. (Stubhann, 1992)

Zmínky o moudrosti nacházíme po celé Bibli, nejen v mudroslovných knihách. Hojně zastoupené je toto téma v knize Žalmů, kde je zdůrazněná tvořivá síla Boží moudrosti: Žl 104, 24 „Jak nesčetná jsou tvá díla, Hospodine! Všechno jsi učinil moudře; země je plná tvých tvorů.“ Na základě této a podobných výpovědí, je zřejmé, že v biblickém pojetí je svět dílem moudrosti, nikoliv náhodného vývoje.

V Novém Zákoně je Moudrost spojována s osobou Ježíše Krista. Spojení Krista s moudrostí je uvedeno již v proroctví Izajášově: Iz 11,1-2 „*I vzejde proutek z pařezu Jišajova a výhonek z jeho kořenů vydá ovoce. Na něm spočine duch Hospodinův: duch moudrosti a rozumnosti, duch rady a bohatýrské síly, duch poznání a bázně Hospodinovy.*“ Ale i v evangeliích nacházíme zmínky o Ježíšově moudrosti, dokonce už v útlém věku: Lk, 2, 52 „*A Ježíš prospíval moudrostí i na těle a byl milý Bohu i lidem.*“

Jakubova epištola nám popisuje moudrost, jak byla chápána v prvotní církvi: Jak 3, 17 „*Moudrost shůry je především čistá, dále mírumilovná, ohleduplná, ochotná dát se přesvědčit, plná slitování a dobrého ovoce, bez předsudků a bez přetvářky.*“ A ukazuje, jak jí člověk může dosáhnout Jak 1, 5 „*Má-li kdo z vás nedostatek moudrosti, ať prosí Boha, který dává všem bez výhrad a bez výčitek, a bude mu dána.*“

1.2.1.2 MOUDROST – KARDINÁLNÍ CTNOST

Pro seznámení se s moudrostí, coby kardinální ctností je nejjednodušší otevřít Katechismus Katolické Církve (2001), který v paragrafu 1805 uvádí základní ctnosti: „Základní funkci v mravním životě mají čtyři ctnosti. Jsou to: moudrost, spravedlnost, statečnost a mírnost. Všechny ostatní ctnosti jsou seskupeny okolo

těchto základních ctností.“ Moudrost je ctnost, která je potřebná pro rozvíjení všech dalších ctností. Blíže její roli popisuje paragraf 1806 „Moudrost je ctnost, která dává praktickému rozumu schopnost, aby v každé situaci rozeznal, co je naše pravé dobro, a zvolil přiměřené prostředky k jeho konání. ... Moudrost je „správné pravidlo jednání“ píše sv. Tomáš, dovolává se Aristotela. Moudrost se nesměšuje z bázlivosti nebo strachem, ani s dvojakostí nebo přetvářkou. Nazývá se „auriga virtutum“, vozatajem ctností, poněvadž řídí ostatní ctnosti a dává jim pravidla i míru. Právě moudrost bezprostředně řídí úsudek svědomí. Moudrý člověk rozhodne a uspořádá své chování podle tohoto úsudku. Díky ctnosti moudrosti uplatňujeme mravní zásady v jednotlivých případech, aniž bychom se mýlili, a překonáváme pochybnosti, týkající se dobra, které máme vykonat, nebo zla, kterému se máme vyhnout. (§1835) *„Moudrost uzpůsobuje praktický rozum k tomu, aby za všech okolností rozeznával naše pravé dobro a volil přiměřené prostředky k jeho konání.“*

Katechismus neuvádí moudrost pouze jako kardinální ctnost. Řadí ji i mezi sedm darů Ducha svatého (§1831). Ostatní jsou rozum, rada, síla, umění, zbožnost a bázeň boží. Pro bližší rozlišení, uvádíme i krátký popis darů Ducha svatého. Dary ducha svatého jsou: (§1830) *„oporou mravního života křesťana, jsou to trvalé dispozice, které příznivě uzpůsobují člověka, aby byl ochoten jednat podle hnutí Ducha svatého.“*

1.2.2 PSYCHOLOGIE MOUDROSTI

1.2.2.1 NĚKOLIK DEFINIC MOUDROSTI

Křivohlavý (2009) nabízí několik definic moudrosti. Podle M. E. Seligmana, Ch. Petersona *„Je to určitý druh inteligence, ale opravdová moudrost se liší od inteligence. Liší se i od akademických hodností. Moudrost znamená něco vědět, to ano, ale moudrost se nedá redukovat na hromadění knižních znalostí nebo na účast na mnoha přednáškách. Nedá se redukovat ani na znalosti získaných fakt. Je pravděpodobné, že moudrost má co dělat se životními těžkostmi, z nichž daný člověk vyšel jako ten, kdo je lépe schopen sdílet to, čemu se naučil s druhými lidmi“* (Peterson & Selingman, 2004 in Křivohlavý str. 9)

E. H. Erikson (1963 in Křivohlavý str. 9) říká, že *„moudrost je trvalý výsledek toho, že se danému člověku podařilo v životě úspěšně zvládnout obtíže i posledního, vrcholného stadia zrání osobnosti, a tak dospět až do opravdové dospělosti. Rozumí tím vykrystalizování schopnosti přijímat s nadhledem úspěchy i neúspěchy a dosáhnout integrity, harmonického stavu osobnosti. V praxi to znamená i překonání zoufalství a beznaděje. Ten, kdo dosáhne moudrosti, ten dojde podle E. H. Eriksona k přesvědčení, že jeho život nebyl marný, že byl opravdu smysluplný, že ho nepromarnil.“*

Podle Výrosta (2006 in Křivohlavý, str. 12) *„Moudrost je vnímána jako výjimečná úroveň lidského fungování. Je dávana do souvislosti s ideálem lidského vývoje. Je chápána jako to, co je v pozadí cílevědomého a cílesměrného jednání člověka.“*

Peterson, Selingman (2004) shrnují: *„Moudrost je znalost, která je v samém jádru osobnosti, o kterou se tvrdě bojuje celý život a která se potom používá pro všeobecné dobro“* A dodávají: *„Moudrost je vznešená forma inteligence, na niž se nikdo nezlobí a každý člověk si ji váží.“* (In Křivohlavý 2009, str. 12)

Křivohlavý na závěr shrnuje: *„Moudrost je:*

- Schopnost odlišovat věci podstatné od nepodstatných – nejen věci materiální, ale i vztahy, včetně vztahů sociálních (vztahů mezi lidmi), ba dokonce představy, myšlenky a pojetí.
- Dívat se na vše, co se děje, s nadhledem a nebát se přesahu toho, co se nám zdá obvyklé (transcendence) – a podle toho i žít.
- Schopnost rozlišovat nadějně směřování života od toho, které opravdovou naději nemá. Nejen to odlišovat, ale podle toho se i rozhodovat, jednat a žít.
- Žít v nadějném duchu, jednat v harmonii s „vanutím života“, v souladu s negativní entropií.“ (Křivohlavý, 2009, str. 11)

1.2.2.2 LIDOVÉ POJETÍ POJMU MOUDROSTI

„Pojem moudrého člověka je ovlivněn kulturou, v níž své šetření provádíme. Odpovědi mnoha lidí z určité kulturní oblasti na dotazy – na to, jakou mají představu o tom, kdo je moudrý – přece jen vzdor všemu ukazují určitý náznak souhlasu (konvergenci)“ (Křivohlavý, 2009, str. 20)

„Existuje zřejmě nepředstavitelné množství charakteristik moudrého člověka. Když se někoho zeptáme na to, co je charakteristické pro moudrého člověka, každý ihned ví, oč jde.“ (Křivohlavý, 2009, str. 22)

„Pět základních dimenzí modelu moudrosti:

- Kognitivní (poznávací) stránka pojetí moudrosti
 - o úspěšné způsoby řešení těžkých problémů-vztah k inteligenci (fluidní i krystalické)
- Charakteristika vhledu (pochopení podstaty věci, insight)
 - o „prohlédnutí k jádru věci“, jasnozření všech podstatných souvislostí; hluboké sebepoznání, poznání druhých lidí,
- Postoj hlubokého rozvažování (reflexe)
 - o rozvažovat, přemítat o problémech – přemýšlet dříve, než se přistoupí k akci, klid, mírnost
- Zájem o druhé lidi

- *zájem o druhé lidi a úcta k nim, porozumět myšlení i emočnímu naladění*
- *Dovednosti řešit reálné problémy*
 - *schopnost pracovat se svými schopnostmi, dovednostmi i možnostmi a omezeními; aplikace poznatků“ (Křivohlavý, 2009, str. 23)*

Křivohlavý (2009, str. 25) uvádí: „*Ve velké většině publikovaných prací, v nichž jsou laiky uváděni „moudří lidé“, je věk uváděn jako důležitý faktor. V některých pracích je uváděna dolní hranice moudrého člověka 60 let. Často dotazovaní uváděli jako příklad moudrého člověka toho, kdo byl starší, nežli jsou oni sami.*“

J. Výrost (in Křivohlavý 2009) uvádí moudrost jako výjimečnou úroveň lidského fungování, která je dávana do souvislosti s ideálem lidského vývoje. Což by opět vysvětlovalo, proč spojujeme moudrost se stářím.

1.2.2.3 MOUDROST – OSOBNOSTNÍ CHARAKTERISTIKA

„Jedním z důsledků pokročilého osobnostního vývoje je schopnost přesáhnout sama sebe, to znamená přenést se od individualistického přístupu k sociálnímu nebo univerzálnímu chápání světa. Předpokládá se, že schopnost přesáhnout sebe je podstatnou složkou moudrosti, protože obvykle rozšiřuje osobnostní perspektivy člověka“ (Ruisel I. , 2005) in Křivohlavý 2009, str. 56

G. W. Allport (in Křivohlavý 2009, str. 56) vyjmenovává mezi charakteristikami moudrého člověka: „*schopnost ovládat emocionální projevy, realistický pohled na svět, vhled do složitých problémů, smysl pro humor a hluboký zájem o otázky filozofie a náboženství.*“ Podobně A. H. Maslow (in Křivohlavý 2009, str. 57) zařadil na nejvyšší stupeň vývoje člověka osobnost odpovídající moudrému člověku, který jde za svými cíli, přičemž realizuje své představy. C. R. Rogers (in Křivohlavý 2009, str. 57) mluví o „*plně fungujícím člověku, který je s to žít plně, otevřeně vyjadřuje své emoce, jedná nezávisle, je tvořivý a žije bohatým životem.*“

Křivohlavý (2009) uvádí, že v kognitivní psychologii byla moudrost v návaznosti na dílo J. Piageta vytipována jako „tzv. nadformální stadium myšlení“, které je charakterizováno myšlením v nesmírně složitých situacích a tzv. dialektickým myšlením. V konkrétním případě to znamená, že u konkrétního problému je třeba brát v potaz, že daný problém může mít více kořenů, že je možné několik vyústění daného problému, že je potřeba počítat i s paradoxy a protiklady, že je potřeba se orientovat i v nejasných situacích, které potřebují třeba kompromisní řešení. Osoby, které dosahují podobného myšlení, neodsuzují tak snadno druhé lidi a nepřičítají jim konkrétní zodpovědnost, dosahují vyššího morálního usuzování a mají otevřenější postoj při řešení různých problémů.

1.2.3 J. A. Komenský

Podobně jako jsem otevřel téma stáří psychosexuální teorií Sigmunda Freuda, chtěl bych i u tématu moudrosti zmínit jiného velikána pocházejícího z Čech, a sice J. A. Komenského. Komenský pracoval s pojmem moudrosti především ve svých pedagogických dílech. Jak uvádí Rýdl (2000) i v oblasti výchovy byla ale moudrost cílem, ke kterému směřoval růst vzdělané osobnosti, která se potom lépe dokázala bránit proti vědomému konání zla.

Jan Ámos Komenský (Komenský J. Á., 1992) přisuzuje Moudrost, společně s Láskou a Mocí samotnému Bohu. Tyto tři veličiny nám představuje jako základ Boha samotného. Moudrost společně s Láskou a Mocí pak vede v komenského Poradě o nápravě věcí lidských debatu o základních věcech lidských. Komenský jí tak přisuzuje významné místo a propůjčuje jí silnou autoritu. Mluví o ní, jako o dokonalé učitelce.

Téma moudrosti se vine jeho celým dílem, které je ale především filozoficky a pedagogicky zaměřené. Do oblasti „aplikované moudrosti“ bychom mohli zařadit Komenského pozdní dílo Moudrost starých Čechů. Jedná se vlastně o sbírku českých přísloví a pořekadel. I ta nám ale mohou nastínit vztah Učitele národů k moudrosti. Přísloví rozdělil do čtyř skupin: příroda, lidská práce, události a příběhy, bajky. I z tohoto dělení můžeme usuzovat, že Komenský jako pedagog viděl moudrost ve všech oblastech života. Každá lidská činnost tak může být zdrojem obohacení a kvality lidského života. Komenský (1954) uvádí i přísloví dodnes známá a používaná: Chytat lelky. Vrána vráně oka nevyklove. Nehlad' psa proti srsti. Strach má velké oči. Dvanáctero řemesel, třináctá nouze. Slibovat zlaté hory. Všude chleba o dvou kůrkách. Všude dobře doma nejlip. Chudoba cti netratí. Nekřič hop, dokud nepřeskočíš. Uvádí i přísloví spojená se stářím: Přibývání věku, ubývání života. Vzpomněla sobě babka dědka plakati.

Ačkoliv od vydání těchto spisů uplynula již staletí, Somr (2000) ve svém příspěvku počítá moudrost mezi ideje Učitele národů, které jsou stále ještě voláním v temnotách našeho času. Což dostatečně ukazuje na jejich užitečnost pro naši dobu.

1.2.4 I. Ruisel

1.2.4.1 RUISELŮV POHLED NA STAROVĚKOU MOUDROST

Ruisel (2004) se vrací ke kořenům moudrosti až do starého Řecka, kde už za dob Sókratových a Platonových měla moudrost vícero rovin: *Sofia* byla definována jako moudrost filozofů, byla vyhrazená těm, kteří hledání pravdy zasvětili celý svůj život. *Fronesis* měla podobu praktické moudrosti a byla určena státníkům a zákonodárcům, byla odolná vůči působení vášní a klamání smyslů. *Epistémé* znamenala formu vědeckého poznání, která odhalovala původ věcí a principy jejich fungování.

Platon (1990 in Ruisel 2004) zařadil moudrost mezi čtyři základní ctnosti. Moudrost je ke všemu první mezi ostatními ctnostmi, přičemž bez této základní ctnosti je těžké dát správný směr svým žádostem a tužbám. Moudrost se tak stává více než schopností intelektu, je zároveň i základem ctnostného života. Podle Ruisela pak moudrost u Platona souvisí více s určitým typem osobnosti a temperamentu než teoretickou inteligencí. Odtud už je jenom krok k chápání nevědomosti (opaku moudrosti) jako zdroje zla. Už Platón (1990 in Ruisel 2004) varuje před zneužitím moudrosti lidmi, kteří se nebojí svůj důvtip zneužít ve svůj prospěch. Ti, kteří jsou důvtipnější, jsou v Platónových očích o to nebezpečnější.

Podle Ruisela (2004) je pro Aristotela znakem moudrosti charakter člověka, který se projevuje ve svobodných rozhodnutích a dispozicích. Na příkladu hněvu ukazuje, že moudrý člověk dokáže zaměřit své emoce tak, aby svobodnou volbou podporovaly rozvoj humánních atributů. Pokud člověk není moudrý, stává se otrokem svých vášní. Na teoretické rovině poznání je podle Aristotela moudrý člověk schopen poznat více než jen materiální příčinu událostí. Být moudrý pak umožňuje poznat sebe a dostatečně se vymezit od ostatních živočichů.

1.2.4.2 RŮZNÉ POHLEDY NA POJEM MOUDROST

Ruisel (2004) pokládá moudrost za všeobecně uznávanou hodnotu, kterou všichni lidé přijímají pozitivně, a každý dokáže rozlišit člověka moudrého od

hlupáka. Pokud se ale vypravíme hledat definici moudrosti, je to už úkol o poznání těžší. Ruisel na této cestě zmiňuje Aristotela, který moudrost jako intelektuální ctnost oddělil od dobra, coby etické ctnosti. Přiznává jejich souvislost, ale připomíná, že nejsou totožné. Stejně tak Ruisel uvádí Senecu, podle něhož je moudrost tím, co Řekové opisují pojmem sophia. Seneca však spatřuje rozdíl mezi filozofií a moudrostí v tom, že moudrost je nejvyšší kvalitou lidské duše, zatímco filozofie vyjadřuje lásku k této kvalitě.

Ruisel (2004) uvádí jako měřitelný znak moudrosti přiměřené rozhodování o způsobu života, zvláště ve složitých životních situacích. Moudrost stejně tak sehrává roli při sestavování životních cílů a hodnot a vůbec pomáhá při organizaci činnosti: při rozlišování důležitého a zbytečného, při poznání vlastních limitů a hodnocení vlastního chování a prožívání. Schopnost takovéto kvalitní organizace života bývá spojována spíše s vyšším věkem. Odkaz na praktickou podobu moudrosti lze nalézt i v etymologickém původu tohoto slova v různých evropských jazycích.

Za pomoci Encyklopedie Britannica uvádí Ruisel (2004) vývoj termínu moudrost. První písemné zmínky nachází už v Egyptě 3000 let př. Kr. O 600 let později se tímto pojmem zabíral vezír Ptah-hotep. A ve staré angličtině se pojem moudrost vyskytoval už před rokem 1000. Historický význam slova moudrost souvisí s poznáním, osvícením, učením, filozofií a vědou. Velký vliv na chápání moudrosti měla ve středověku křesťanská teologie.

F.Mauther (1980 in Ruisel 2004, str. 401) zmiňuje rozdíl mezi moudrostí a filozofií: *„Podle mého názoru se zdá, že moudrostí není jen to, co má tuto kvalitu, zaujatost nebo způsob myšlení, podle kterého jsou jednotlivci schopní při každé příležitosti konat anebo myslet se zřídkavou rozvážností při dosahování svých teoretických nebo praktických cílů. To znamená, že navíc jsou schopní posuzovat hodnotu teoretických a praktických cílů, o kterých hovoříme. To též znamená, že tito lidé konají podle svých úsudků. A Schopenhauer byl zajisté filozof, ale ne moudrý člověk. M. Montaigne byl moudrý, avšak ve skutečnosti nebyl filozofem. O Sokratovi si myslíme, že byl moudrý člověk i filozof.“*

M.Csikszentmihalya a K. Rathunda (1990 in Ruisel 2004) vymezují moudrost v třech rozdílných znacích:

- jako poznávací proces nebo charakteristický způsob získávání a zpracování informací
- jako ctnost nebo pozitivně hodnocené formy chování
- jako dobro nebo osobnostně žádaný stav, případně podmínka.

Z Ruiselovy analýzy psychologických definic moudrosti vyplývá, že moudrost je proces vyrovnání dvou protikladných aspektů osobnosti – většinou aspektů poznávacích a emočních. Moudrost na jedné straně spojuje logické poznání a reflexivitu.

1.2.4.3 TYPOLOGIE MOUDROSTI PODLE RUISELA

Ruisel (2004) se pokusil sestavit typologii moudrosti. Nabízím její stručné shrnutí:

Moudrost jako zdravý rozum

Jako zástupce modelu moudrosti spojené se zdravým rozumem je uveden král Šalamoun, nejmoudřejší osobnost starého zákona, který vynikal schopností bystře uchopit kořen sporu a bez předsudků ho rozhodnout. Šalamoun je stavěn do protikladu oproti Alexandru Velikému, který problém gordického uzle řešil za použití meče. Šalamounova strategie nevyžaduje pevnou vůli, stačí pevný rozum a je velmi užitečná pro vedení skupiny bez formálních a zažitých pravidel. Ve šlépějích Šalamounových se snažila jít většina vládců. Zformulovat prohlášení, které najde veskrze pozitivní ohlas, vyřešit náročné dilema či trefně pojmenovat situaci, byly schopnosti, kterými by se rád honosil ne jeden vladař. S postupem doby byla stále cennější schopnost rozhodovat se v časové tísní.

Moudrost ovládnutí kosmu

Představitelem tohoto typu moudrosti je Prospero – král Neapole ze Shakespearovy inscenace Bouře, který vládl moudrostí čarodějnou, která ovládá kosmické síly, podílí se na tajemstvích vesmíru a je v kontaktu s duchy. Tento typ moudrosti lze spojit s alchymií. Ve své podstatě je operativní,

experimentální, aktivní, sebevědomá. Až ve světě racionality se stává zavrhanou a odmítanou. Mudrci, šamani a věštcí disponující touto moudrostí dosáhli mnohdy velké vážnosti. Pod vlivem empirického přístupu ale tato moudrost ztrácí svůj význam a sílu.

Moudrost jako zkušenost

Představitelem tohoto typu moudrosti je Polonius – komoří Hamleta ve známé Shakespearově tragédii. Polonius předává svému synovi, který odchází ze země, sedmero ponaučení, veškeré své poznání. Polonius zde předává synovi vědění, bez kterého nemůže být uveden do další společnosti, otvírá mu tak dveře do další etapy života. Moudrost je zde prezentována jako určitý testament předávaný autoritou, který překlenuje propast mezi generacemi a zaručuje tak udržení tradice. Spolu se ztrátou silných autorit ztratila naše společnost i tento typ moudrosti. Dnes se moudrost předává spíše na úrovni konzultace například s terapeutem nebo jiným partnerem.

Relativita moudrosti

Jaques, z dalšího Shakespearova díla „Jak se vám líbí“, je zástupcem relativní moudrosti. Prezentuje se cynickými komentáři a paradoxními úvahami. Prvním principem tohoto přístupu je odstup, který nehledá řešení, nýbrž hledá a pojmenovává samotný problém. Takovýto odstup umožňuje kontakt i s jinou než každodenní realitou. Z této pozice je snazší kriticky a skepticky se zamýšlet nad všední realitou. Vrcholem tohoto přístupu je relativismus umožňující reflexi sama sebe z vnějšího pohledu.

Moudrost a věda

Závěrem se nabízí otázka po aktuálním postavení moudrosti. Jaké poznání potřebuje člověk dnes, aby obohatil svůj život? Často na tuto otázku odpovídá spíše věda než moudrost. Moudrost se ale oproti vědě nemusí držet přesně vymezeného rámce, oproti vědě disponuje větší představivostí a flexibilitou v nečekaných situacích. Zde nacházíme opět model člověka, který je moudrý právě tváří v tvář neznámému a neprobádanému. A právě v dnešním

komplikovaném až neuspořádaném světě může tato kompetence výrazně přispět k úspěšnému zvládnutí našeho života.

1.2.5.1 DEFINICE MOUDROSTI

Erikson (1999) ve všech stádiích vývoje člověka hledá dominantní spor (antitezi). Ve stáří nazývá tuto krizi integrita proti zoufalství, přičemž zdůrazňuje, že zoufalství se stává výrazně přesvědčivějším a silnějším elementem tohoto sporu, zvláště s ohledem na blížící se smrt. Specifická ctnost, kterou tento spor utváří, je v tomto případě právě moudrost. Tuto ctnost popisuje Erikson jako: *„zvláštní způsob „informovaného a nezaujatého zabývání se životem jako takovým, tváří v tvář smrti“, jak je to vyjádřeno v prastarých rčeních a také potenciálně přítomné v nejjednodušších odkazech na konkrétní, každodenní záležitosti. Pak ale opět, více či méně otevřené opovržení je antipatickým protějškem moudrosti – reakce na pocit (a vidění ostatních) vzrůstajícího stavu ukončenosti, zmatenosti, bezpomoci.“* (Erikson, 1999, str. 60)

Pokud ale Erikson pracuje s definicí moudrosti, uvědomuje si, že tento pojem, ani když je vyjádřen elegantní definicí, nemůže být nikdy zcela vystižen a popsán: *„Moudrost, například, není určitě přiměřeně znázorněna množstvím racionálních informací, přeplněných fakty a definicemi. Definice, kterou nabízí naučný slovník, je stejně nepřiměřená...Po patnácti centimetrech drobného tisku dospějeme k tomu pravému slovu, ke zdroji nebo k jádru vznešené „moudrosti“. Tento kořínek je věda – „vidět, vědět“...Vědy obsahují věčné putování za viděním, porozuměním, a moudrostí. Putující nejdříve Vědy viděl; moudrost, osvícení byla zprostředkována zrakem.“* (Erikson, 1999, str. 10) Erikson tím vlastně říká, že moudrosti nejde nabýt, než seznámením se s ní „na vlastní kůži“

Proto také radí J. M. Eriksonová v předmluvě ke knize Životní cyklus rozšířený a dokončený investovat do zraku a sluchu. Ty pak spolu s dalšími schopnostmi zaměřit na to, co je podstatné, trvalé a povzbuzující pro staré lidi. Právě tomu má moudrost sloužit. J. M. Eriksonová to považuje za nutné pro proces adaptace. Tomuto procesu též napomáhá moudrost, která dokáže přijímat vlastní nedostatky s lehkostí a humorem. Starý člověk, který úspěšně prochází procesem

adaptace, pak dokáže tleskat mladším, kteří jsou teď v akci. Zde znovu zdůrazňuje schopnost moudře sledovat a naslouchat dění kolem sebe. A právě tyto schopnosti oceňuje i na svém manželovi, který v jednadevadesáti letech, po operaci kyčle, dokázal ustoupit ze svých aktivit a ukončit svou kariéru. Zaujal prostor pozorovatele a přenechal místo akčnějším. Zůstal pozorným a vděčným vůči těm, kteří o něj pečovali. Ubránil se depresím i zmatkům. Eriksonová si přeje, aby každý dokázal takto moudře a vznešeně přijímat nastupující stáří.

1.2.5.2 MOUDROST V SYSTÉMU ERIKSONOVÝCH VÝVOJOVÝCH STÁDIÍ

Moudrost byla vybrána jako ctnost posledního období. Na toto místo byla původně zvažována i naděje, která je důležitá pro přežití. Jelikož je ale naděje potřebná pro celý život a je předpokladem všech ostatních ctností již od dětství, byla přiřazena hned prvnímu stádiu. Jelikož se ale v Eriksonově metodice každé vyšší stádium neobejde bez uzavření stádia nižšího, je tedy nakonec naděje přítomna v každém období života, až dojde do podoby moudrosti: *„Rovněž tvrdíme, že to, co přesahuje péči, se nazývá moudrost. Ale schéma také ozřejmuje ve svých vertikálách, že každé stadium (i moudrost) je založeno ve všech předchozích; zatímco v každé horizontále vývojové zrání (a psychosociální krize) jedné z těchto ctností dává nové významy všem ostatním „nižším“ a již vyvinutým stadiím stejně jako vyšším a ještě se vyvíjejícím. Toto je nutné stále připomínat.“* (Erikson, 1999, str. 58)

1.2.5.3 HODNOCENÍ ERIKSONOVA POJETÍ

Ruisel (2004, str. 402) vidí Eriksonovo ponětí moudrosti, jako vrcholný bod osobnostního růstu, čímž ho staví do jisté opozice k pojetí Jungovu, které je spíše sociální. Ruisel toto vynořování moudrosti z psychosociálních konfliktů cení jako vysoce kvalitní model. Eriksonův osmý stupeň vývoje vidí jako bod, kdy dochází k pochopení a akceptování faktu smrti. Předpokládá, že dosáhnutí tohoto bodu vede k lepšímu uvědomění lidského života a vyrovnanosti tváří v tvář smrti. Tento nadhled, vedoucí k lepšímu pochopení úlohy člověka ve světě, je u

Eriksona považován za moudrost. Ruisel též uvádí charakteristiky, které Erikson připisoval moudrým lidem. Jedná se o vyrovnanost a integrovanou osobnost.

1.2.6 G. C. JUNG

Téma moudrosti je zastoupeno i v díle C. G. Junga. Jung v souladu s dualistickým přístupem neváhá moudrost spojit s bláznovstvím: *„Pobláznit se není patrně žádné umění; ale vyvodit z pošetilosti moudrost je asi celé umění. Matkou moudrého člověka je bláznovství, chytrost a důvtip nikdy.“* (Jung, 1995, str. 225) Možná i tímto propojením s bláznovstvím chce vést lidstvo k pokoře. S odkazem na to, že pravá moudrost je ukryta v kolektivním nevědomí, si můžeme spojit následující citát, který nás učí stejně pokorně přistupovat i k moudrosti předchozích generací: *„Bylo by to směšné a neodůvodněné sebepřeceňování, kdybychom se chtěli domnívat, že jsme energičtější nebo inteligentnější než starověk – rozsah našeho poznání vzrostl, ale naše inteligence nikoli. Proto se vůči novým ideám chováme právě tak omezeně a neschopně jako lidé v nejtemnějších dobách starověku. Stali jsme se bohatšími ve vědě, nikoli však v moudrosti.“* (Jung, 1995, str. 194)

1.2.6.1 ARCHETYP MOUDRÉHO STARCE

Ruisel (2004, str. 402) shrnuje Archetyp moudrého starce takto: *„V rozprávkách, povestiach a legendách se múdry starec najčastejšie opisuje ako vysoký muž s bradou a dlhými šedivými vlasmi. Objavuje se najmä vtedy, keď sú ľudia vo vážnych ťažkostiach, alebo ak majú zdanlivo neprekonateľné problémy. Na základe svojho výnimočného porozumenia múdry starý muž ponúka vhodné riešenie problémov, alebo pomáha ľuďom dospieť k riešeniu samotne.“* Na základě tohoto archetypu je možné též odvozovat výjimečné postavení starších v některých kulturách.

Podle Hopckeho (1994) jsou znalosti, reflexe, vhled, moudrost, důvtip a intuice vlastnosti spojené s archetypickou postavou Moudrého starce. Podle něj je Archetyp starce právě tím, v čem Jung rozeznával ducha, zvláště ducha v podobě zralosti a moudrosti. *„V západní kultuře je jedna postava, o níž se Jung zmiňuje v souvislosti s tímto archetypem – inkarnuje Moudrého starce do populární mytologie. Je to Merlin z artušovských legend – Čaroděj a Mág, Rádce a*

Průvodce, Stařec z Lesů a Hledač Pravdy (Hopcke, 1994, str. 107) Hopcke uvádí, že i Jung osobně byl, zvláště ve vyšším věku, pro své okolí zosobněním archetypu Moudrého starce.

1.2.7 E. FROMM

Fromm ukazuje na vysokou hodnotu moudrosti ve Starém zákoně, když předkládá srovnání učitele moudrosti s biologickým otcem: „...učitele nutno však cenit ještě více než otce, protože otec ho přivedl na svět, avšak učitel, který ho zasvětil do moudrosti, přivádí ho do světa budoucího...“ (Baba Mecia II,11 in Fromm, 1993, str. 59) (Fromm E. , Budete jako bohové, 1993)

Další zmínku o moudrosti (byť nepřímou) můžeme najít ve Frommově díle Umění být (1994). I Fromm v této knize hledá odpověď na otázku, jak nejlépe žít. Vychází z toho, že obecně lidský postoj je k životu pozitivní, žijeme rádi. Jak ale žít správně, je otázka už o poznání náročnější. Obecnou odpověď nachází v tom, že dobrý život je ten, který je naplněn základními potřebami. Úskalí ale spatřuje v tom, že tyto potřeby si řada lidí nadefinuje po svém a například potřeba kouření cigaret může někomu přinášet dobrý pocit, obecně vzato ale životu více škodí, než prospívá. Jako nahromaděnou zkušenost, která přispívá k prožívání kvalitního života, uvádí Fromm tyto normy: překonání chtivosti, iluzí a nenávistí, dosahování lásky a soucitu.

Jako základní formu významu života uvádí Fromm model, který nachází ve všech náboženských směrech, ať už mezi východními tradicemi, tak i v křesťanství a judaismu. „Ve všech těchto učeních je vnitřní osvobození – svoboda od pout chtivosti a iluzí – nerozlučně spjata s optimálním rozvojem rozumu; tj. rozumu chápaného jako užívání myšlení s cílem poznávat svět, jaký je, na rozdíl od „manipulativní inteligence“, která myšlení využívá za účelem uspokojení vlastních potřeb.

„Došli jsme k závěru, že plná humanizace člověka vyžaduje proniknout z orientace soustředěné na vlastnění k orientaci soustředěné na aktivitu, od sobectví a egocentrismu k solidaritě a altruismu.“ (Fromm E. , 1994, str. 9)

1.2.8 M. FRÝBA

Mirko Frýba ve své Psychologii zvládnání života (1995) představuje východní přístup Abhidhammy a jeho přínos pro psychické zdraví. Na řadě míst tohoto díla je řeč o moudrosti. Už ze starých legend známý titul *Buddha* lze podle Frýby doslovně přeložit jako „nositel moudrosti“ i když je dnes častěji překládán jako „probuzený“ či osvícený. Nejznámějším nositelem tohoto titulu se stal princ Siddhattha Gotama, jenž své učení označoval právě pojmem abhidhamma. Toto učení je v národě Sinhálců, ze kterého Gotama pocházel, jako praxe zvládnání života, pěstováno dodnes. Frýba vysvětluje, že základy toho Frýba vysvětluje a dokladuje, že psychologické základy abhidhammy nejsou determinovány subjektivně, nýbrž vycházejí z faktů, stejně jako západní psychologie a bez obtíží by obstály i našim metodologickým kritériím.

Moudrost má v tradici abhidhammy různé místo. Na jednom místě Frýba zmiňuje, že po dosažení určitého cíle (Nibbány) na cestě buddhistické tradice, lze získat moudrost. Tuto moudrost získanou meditací po prvním dosažení Nibbány již nelze ztratit. Dosažení tohoto stavu je ale poměrně ojedinělé. *„Meditačně získaná moudrost (Paññá) je osobně prožité vědění, jehož pojmy jsou definovány zaprvé jejich vztahem ke skutečným jevům, za druhé souvislostmi, které nejsou pouze logické, nýbrž odpovídají relativitě empirické podmíněnosti, skutečně existující mezi jevy, a za třetí tím, že jsou emancipačními nástroji či prostředky, užívanými pro postupné dosažení šťastnějšího života. Tyto charakteristiky moudrosti Buddhova učení si meditující zpřítomňuje na začátku každé lekce abhidhammického tréninku.“* (Frýba, 1995, str. 151)

Na jiném místě řadí Frýba moudrost mezi tři blahodárné kořeny motivace, které mohou motivovat dovedné a blahodárné činy, výroky a myšlenky. Jako její protiklad zde představuje zaslepenost. Moudrost se tak může stát zbraní v boji se zaslepeností, protože dva protichůdné fenomény nemohou být přítomny v jeden a ten samý okamžik. Reflexe aktuální situace vedená moudrostí tak může být účinným nástrojem v boji se zaslepeností. Moudrost v tomto kontextu neznamena ani množství informací ani vědění. Jedná se o hybnou sílu mysli,

kteřá spočívá ve věděni, jež se vztahuje ke konkrétním fenoménům a k vnitřní a vnější události.

„Schopnost moudrosti umožňuje rozlišování a získávání věděni, jakož i jeho myšlenkové zpracování a přezkoušení ve vztahu k prožitkové zkušenosti a k cíli. Takto definovaná moudrost není tedy jakýmsi souhrnem věděni; tato schopnost moudrosti je uceleně zformovaným jevem, řídící formací, která funguje v kontextu aparátu psychiky.“ (Frýba, 1995, str. 90) Tuto moudrost řadí spolu dalšími elementy k nejdůležitějším prvkům sebeřízení pro praxi psychohygieny a psychoterapie.

1.2.9 A. ADLER

„Jedna charakteristika je snad všem pojednáním o moudrosti společná. Je jí radikální odmítání jakéhokoliv spojení mezi egocentrickým až egoistickým zaměřením a moudrostí. Je to právě naopak ohled na druhé lidi a jejich dobro (tzv. altruismus), co nejvýstižněji charakterizuje jednání moudrého člověka. Někteří filozofové zde hovoří o charakteristice či schopnosti moudrého člověka překročit (transcendovat) vlastní zájmy, přesáhnout svá vlastní přání, záměry, touhy atp.“ (Křivohlavý, 2009, str. 16)

Vydeme-li z tohoto předpokladu, snadno objevíme moudrost i v díle Alfreda Adlera. Který potom neváhá přisoudit vlastnosti moudré osobnosti například umělcům: *„Umělci a géniové jsou nepochybně vůdci lidstva a taky platí daň za tuto svou opovážlivost, za svůj ohnivý zápal, který „vzplál“ v jejich dětství. „Trpěl jsem – a tak jsem se stal básníkem.“ Náš lepší zrak, dokonalejší vnímání barev, tvarů, linií – za to vše vděčíme malířům. Náš lepší sluch, spolu s ním jemnější modulace našich řečových orgánů- to jsme získali od hudebních mistrů. Básníci se stali učiteli našeho myšlení, naší mluvy a našich citů. Umělec, jehož smysly byly většinou silně vydrážděny v raném dětství, který na sobě pocítil nejrůznější břemena, chudobu, byl postižen zrakovou či sluchovou anomálií, kterému se dostalo jednostranného hýčkáni, vytrhne se už v útlém dětství ze svého těžkého pocitu méněcennosti a se zběsilou ctižádostí bojuje s příliš svazující skutečností, aby ji pro sebe i pro druhé rozšířil, jako skutečný vlajkonos evuce, jenž přes*

všechny překážky postupuje vpřed, jako její nadané dítě, které trpí pro některou z oduševnělých variant velkých cílů, aby pozvedlo průměrnou úroveň.“ (Adler, 1995, str. 112)

Co víc, Adler ve svém díle Smysl života (1995, str. 130) tento altruistický styl života, který se nebojím označit za moudrý, představuje jako to, co dodává životu věčnou hodnotu: *„V předchozích kapitolách jsem shromáždil dost materiálu k tomu, aby čtenář pochopil, že se tu jedná o vědecký spor, zdůrazňuju-li, že jedinec kráčí kupředu jenom tehdy, když žije i umírá jako součást celku. ... Člověk vidí, slyší a mluví správně jen tehdy, když je ve svých zájmech spojen s okolním světem, s druhými lidmi. Jeho rozum, jeho common sense podléhá kontrole bližních, absolutní pravdě a směřuje k trvalé správnosti. Naše estetické cítění a představy, možná nejsilnější vzpruha k podávání výkonů, kterou si v sobě neseme, mají věčnou hodnotu jen tehdy, když se drží evolučního proudu, jenž spěje k blahu veškerého lidstva. Všechny naše tělesné a duševní funkce jsou správné, normální, zdravě vyvinuté tenkrát, pokud v sobě mají dostatek pocitu sounáležitosti a pokud se hodí ke spolupráci.“*

„Moudrý“ přístup k životu se Adler (1995, str. 128) nebojí rozšířit z jednotlivce i na větší společenství: *„Otázka pravé cesty se mi zdá například vyřešena, přestože často tápeme v temnotách. Nechceme rozhodovat, můžeme říci jen jedno: pohyb jednotlivce i pohyb mas můžeme vidět jako hodnotný, jen když vytváří trvalé hodnoty a hodnoty pro pozvednutí vývoje celého lidstva. Nikdo by se neměl k vyvrácení této teze odvolávat na omezenost svou ani omezenost druhých. Je samozřejmé, že se nedá mluvit o vlastnění pravdy, ale o usilování mít pravdu.“* a pak už chybí jenom malý krok k tomu, aby sounáležitost a spolupráci označil za *„správný způsob směřující k dokonalosti a sloužící evoluci“* (str. 126) nebo dokonce za konečné naplnění evoluce označil *„ideální sounáležitost lidstva“* (str. 127)

V přínosném způsobu života vidí Adler dokonce obranu proti strachu ze stárnutí a smrti (1995, str. 30) *„Chci se zmínit ještě o poslední zkoušce, kterou je strach ze stáří a ze smrti. Těchto věcí se nebudou hrozit ti, kdo si jsou jisti tím, že budou*

zvěčnění v obraze svých dětí a jsou si vědomi svého přínosu pro společnost. Velmi často se však vyskytuje v podobě výrazného strachu, že náš život může definitivně ukončit náhlý tělesný úpadek nebo duševní otřes. Velice často se setkáváme s takovým krajním strachem u žen, ve kterých ho vzbuzují pověřčivá nebezpečí klimaktéria. Zejména ty, které hodnotu ženy spatřují ne v kooperaci, nýbrž v mládí a kráse, nápadně trpí, často zaujímají nepřátelský, defenzivní postoj vůči domnělému příkoří, jsou rozladěné a jejich nálada se může změnit až v dlouhodobou melancholii. Podle mne není sporu o tom, že dosavadní úroveň naší kultury nevytváří dostatek prostoru pro stárnoucí muže ani pro stárnoucí ženy. Dát jim větší prostor nebo alespoň možnost, aby si ho sami vytvořili, je svrchovaným právem stárnoucích lidí. Bohužel u mnoha z nich v dnešní době vidíme omezenou vůli ke spolupráci. Přehánějí svou důležitost, všemu lépe rozumějí, jsou přesvědčeni o tom, že mají míň, ruší druhé a jenom tím ještě pomáhají vytvářet onu atmosféru, které se možná delší dobu obávali.“

1.2.10 I. YALOM

Yalom ve shodě se Sokratem vidí jako nejlepší cestu k odhalení moudrosti metodu dialogu, kladení otázek. Ukazuje, že správně položená otázka pomáhá druhému člověku objevit jeho vlastní moudrost. Tuto metodu připisuje nejen terapeutům a učitelům, ale též přátelům, kteří se tak mohou stát průvodci na cestě za naší moudrostí. Yalom dále zdůrazňuje, že pokud dospějeme k poznání touto cestou, je pro nás mnohem hodnotnější, než když nám někdo moudrost naservíruje „na stříbrném podnose“ (Yalom, 2008)

1.2.11 BALTES, KUNZMANN

V pojetí Baltese a Kunzmann, kteří se dlouhodobě zabývají výzkumem moudrosti na Berlínské univerzitě, (in Křivohlavý 2009, str. 39) „se moudrostí rozumí expertní znalost základních životních problémů“.

Baltes s Kunzmannem (in Křivohlavý 2009) sestavili tři faktory pro zrod a rozvoj moudrosti:

- faktory prostředí – pohlaví, rodinné zázemí, sociální prostředí, kultura,
- zkušenosti – profesionální průprava, zvládnuté životní překážky, přátelské vztahy i konflikty s druhými,
- osobní charakteristiky – povaha, intelektuální schopnosti, síla vůle

Tyto faktory ovlivňují životní cíle, priority (žebříček hodnot), způsob rozhodování v těžkých situacích. Přičemž je kladen důraz na to, že se uvedené faktory ovlivňují navzájem.

Baltes s Kunzmannem (in Křivohlavý 2009) používají pro výzkum moudrosti zajímavou metodu, kterou nazývají „myšlení nahlas“. Probandům předloží hypotetický existenciální problém, nad kterým se mají probandi nahlas zamyslet a výzkumníkům popsat, jak by při řešení daného problému postupovali. Problém je probandům prezentován různým způsobem: projekcí videoklipu, písemnou formou nebo prostým ústním sdělením. Zkoumané osoby jsou upozorněny, že pro danou situaci neexistuje jedno správné řešení. Mají se nad ním zamyslet

svým vlastním způsobem a dovést ho ke konci, který sami považují za vhodný. Výroky zkoumaných osob jsou poté podrobeny analýze a konfrontovány s výše uvedenými pěti kritérii moudrosti.

Manipulací různých okolností v rámci uvedeného výzkumu dospěli autoři k několika závěrům:

- věk a moudrost: míra moudrosti byla v různých skupinách stejná. U mladších mužů měla ale na moudrost velký vliv inteligence, zatímco u starých byl vliv inteligence na moudrost nulový. Ve starším věku je tudíž moudrost nezávislým jevem bez vlivu inteligence. Zřejmě zde hrají roli zkušenosti, profesionální angažovanost a sociální vztahy
- emoce a moudrost: osoby s vyšší hodnotou moudrosti reagovaly s vyšší empatií na promítnuté emočně vypjaté situace
- motivace a moudrost: osoby vykazující vyšší hodnoty moudrosti vykazovaly nižší zájem o zábavu, potěšení, fyzickou rozkoš, osobní příjemnost a osobní pohodlí, na druhé straně vykazovaly tyto osoby vyšší hodnoty zájmů o osobní růst, a o to, co prospívá druhým lidem.

2 PRAKTICKÁ ČÁST

2.1 BERLÍNSKÝ PĚTIFAKTOROVÝ MODEL MOUDOSTI

Předchozí kapitoly ukazují, že téma moudrosti bylo blízké celé řadě významných osobností v oblasti psychologie ať už badatelského nebo spíše praktického zaměření. Málokterá z těchto osobností se však moudrosti věnovala v přísně výzkumném duchu. Spíše se zdá, že moudrost jako výzkumné téma není příliš oblíbená. Jedním z pracovišť, které se výzkumem moudrosti systematicky zabývalo je Max-Planck Institut v Berlíně. V předchozí kapitole byla zmíněna jména dvou výzkumníků, kteří byli členy tohoto týmu a část jeho výsledků publikovali: P. Baltes a U. Kunzmann.

Výzkumná část této práce je inspirována právě prací týmu Institutu Maxe Plancka. Tato inspirace není zcela náhodná. Jak vyplývá i z předchozích kapitol, je možné chápat moudrost v úzké souvislosti s danou kulturou. V našem nejbližším kulturním okruhu nebylo nalezeno jiné pracoviště, které by se moudrostí zabývalo tak důkladně jako právě tým Institutu Maxe Plancka. Hlavním zdrojem inspirace se stalo několik článků (Maecker, Böhmig-Krumhaar, & Staudinger, 1998) (Baltes & Smith, Weisheit und Weisheitsentwicklung: Prolegomena zu einer psychologischen Weisheitstheorie, 1990) (Baltes & Smith, 2008) a manuál týmu Max Planck Institutu (Staudinger, Smith, & Baltes, 1994) získaný díky laskavému přístupu prof. J. Smith.

Tým Max Planck institutu se pod vedením P. Baltese věnoval tzv. lifespan psychologii, i problematiku moudrosti rozvíjí na pozadí tohoto přístupu a spojuje ji mimo jiné se zralým věkem nebo tzv. expertním myšlením. Téma moudrosti se ale dále rozvíjí a dá se říci, že i vyčleňuje, je provázáno s pojmem fundamentální pragmatika života, vzniká pět faktorů moudrosti, které se postupně rozpracovávají a používají jako nástroj pro výzkum moudrosti.

2.1.1 EXPERTNÍ MYŠLENÍ

Jako jeden se základních kamenů Berlínského modelu je možno vidět tzv. „expertní myšlení“, které především ve vyšším věku slouží k zvládnání základních životních otázek a určení jejich důležitosti. Pomáhá především v nových a nejistých situacích, pro které neexistuje ozkoušené řešení založené na předchozí zkušenosti. Při formování konceptu expertního myšlení vychází autoři z výzkumů špičkových výkonů, které lze označit jako expertní, dále z hledání různých forem inteligence typických pro dospělost a stáří a za třetí z koncepcí inteligence, které silně zohledňují vliv kontextu. Tým Max-Planck Institutu čerpá z bohaté řady studií a z nich vyvozuje, že koncept moudrosti patří k těm, které pojmenovávají progresivní proměny osobnosti v dospělém věku.

Koncept expertního myšlení je v souladu s obecnou představou, že moudrost je svým způsobem špičkový výkon nebo jakýsi vrchol myšlení. Což vlastně odpovídá obecné představě, že moudrost není široce rozšířenou dovedností, ale spíše doménou určité ohraničené skupiny, a k jejímuž získání vede náročná cesta. Tým Berlínského institutu je ale dalek toho, aby definoval, jak by takové vrcholné myšlení mělo vypadat, spíše zdůrazňuje vědomí toho, že expertní myšlení může být velmi bohaté ve svých formách i projevech. Klade důraz spíše na to, že moudrost propojuje různé formy a oblasti myšlení a tvoří jakousi korunu stromu myšlení, nebo síť, která jednotlivé obory spojuje. Bádání v oblasti moudrosti pak vidí jako vrchol bádání ve vývojové psychologii, neboť moudrost vidí jako vrcholné stadium, ke kterému celý lidský vývoj směřuje. Na tomto místě je zřejmá podobnost s Eriksonovým vnímáním moudrosti jako vrcholné ctnosti v jeho modelu Osmi věků člověka.

2.1.2 MOUDROST A INTELIGENCE

Tým Institutu Maxe Plancka se snažil ve svém konceptu vymezit pojem moudrosti oproti konceptům inteligence. Badatelé věří, že samostatný výzkum moudrosti může zpětně obohatit i výzkum inteligence. Moudrost je viděna jako koncept mnohem bližší všednímu životu, jako koncept mnohem „ekologicky validnější“. Z čehož je patrné, že samotný výzkum moudrosti je více vázán na

každodenní situace spíše než na řešení abstraktních úloh. Výzkum moudrosti tak do jisté míry spojuje s výzkumem tzv. lifespan intelligence, čímž jej znovu zasazuje do širšího paradigmatu vývojové psychologie. Právě v modelu lifespan intelligence autoři rozpracovávají pojmy na vědomosti vázané „pragmatiky“ a od vědomostí osvobozené „mechaniky“ inteligence. Tyto pojmy vzdáleně odpovídají známějším pojmům krystalické a fluidní inteligence (Cattell 1971, Horn 1970 in Baltes, Smith 1990). „Mechaniku“ přirovnávají autoři hardwaru, který může s přibývajícím věkem ztrácet svou kvalitu, zatímco „pragmatika“ odpovídá spíše softwaru, u kterého může docházet i ke zvýšení výkonu se stoupajícím věkem. Moudrost je tak jasným příkladem vývoje v oblasti pragmatiky myšlení. Oblast znalostí spojovaná s moudrostí tak obsahuje poznatky o specificky lidských podmínkách života, o průběhu, proměnách, variantách, komplikacích existenciálních problémů a možných řešení.

Na tomto základě je tak moudrost definována jako: „expertní znalost, která uschopňuje ke zpracování základních životních otázek, a která se projevuje v neobyčejně dobrých úsudcích a radách“ (Baltes & Smith, 1990, str. 104).

2.1.3 5 FAKTORŮ

V článku *Weisheit und Weisheitsentwicklung* (Baltes & Smith, 1990) autoři krátce představují i jednotlivé faktory, které používají ve svých výzkumech moudrosti. Uvádíme je zde v podobě, ve které jsou popisovány v tomto článku. V další části této práce se jimi zabýváme mnohem obsírněji, zde předkládáme pouze stručnější podobu pro prvotní seznámení. Právě použití těchto faktorů v pilotních výzkumech týmu prof. Baltese bylo inspirací i pro tuto práci. Výzkumníci předkládali probandům neurčité podněty ať už písemně nebo v podobě filmu či audio nahrávky. Účastníci výzkumu měli za úkol diskutovat o situaci ze života, která jim byla prezentována. Jejich úkolem bylo „myslet nahlas“ a na základě své úvahy navrhnout řešení představené situace. Mezi modelovými situacemi se nacházela například různá životní dilemata nebo hodnocení již proběhých událostí. Protokoly zaznamenané během „myšlení nahlas“ pak byly vyhodnocovány pomocí následujících faktorů:

2.1.3.1 BOHATÁ ZNALOST ŽIVOTNÍCH FAKTŮ

„Mít bohatou znalost faktů v dané souvislosti znamená mít v dlouhodobé paměti, podobně jako v obsáhlé encyklopedii s křížovými odkazy, uložená rozmanitá data o životních problémech a situacích...Všeobecné znalosti uvádějí člověka do postavení rozumět a interpretovat chování druhého člověka jednoduše z toho důvodu, protože druhá osoba je také lidská bytost s určitými základními potřebami a žije ve stejném světě. ... Specifické znalosti situace dovolují provádět u častěji zažívaných situací méně zpracovávajících kroků a mít menší rozpaky. Specifické znalosti srovnávají Shank a Abelson (1997) se skripty, což zde znamená asi tolik jako „návody k jednání“ (scénáře) pro standardní situace, neboť ony přesně napodobují očekávaný průběh události v konkrétní situaci. (návštěva restaurace, konkurz)...Pravděpodobně bude bohatými fakty vybavená databáze experta obsahovat mnohé pro rozmanité situace platící skripty a bedlivě promyšlené interpretační rámce nebo výkladové vzorce. Novější práce v oboru sociální kognice popisovaly funkci individuální představy cíle pro strukturování a zprostředkování chování. Mohli bychom z toho vyvozovat, že experti na fundamentální životní otázky pravděpodobně vlastní bohaté všeobecné znalosti o věku odpovídajících obdobích, průběhu a kontrolovatelnosti vývojových cílů v celkovém průběhu života stejně jako znalosti o jejich variacích na základě pohlaví, příslušnosti k sociální vrstvě, individuálním dispozicím a kulturním faktorům.“ (Baltes & Smith, 1990, str. 110)

2.1.3.2 BOHATÁ ZNALOST ŽIVOTNÍCH STRATEGIÍ

„Strategické znalosti představují sami o sobě repertoár „procedurálních“ myšlenkových procesů (nebo heuristiky), podle kterých jsou vybírány a zařazovány informace z databáze, které se týkají rozhodování a umožňují plánování chování. Které způsoby strategií by mohl obsahovat repertoár experta na zpracování stěžejních životních problémů?...Pragmatická schémata myšlení sestávají z generalizovaných kontextově-citlivých pravidel, které jsou definovány jako cílové kategorie (např. provést vítané chování nebo předpovědět budoucí možné události) a jako prostředko-cílové vztahy (např. příčina a následek nebo

předpoklad a přípustné úkon). Mimo účinné používání těchto pragmatických myšlenkových schémat by se mohl expert na stěžejní otázky života vyznačovat tím, že méně často podlehe zkreslení typickému pro sociální úsudek. Jestli existuje pro obor moudrosti nějaká specifická znalost strategie, nejsme z důvodu nedostatku relevantních dat schopni rozhodnout. Možné odkazy poskytují možná Birrensovi popisy (1969) cílů a životních rozhodnutí charakteristických pro starší dospělé stejně jako Meachamsovi výpovědi (1983), že moudrost obsahuje heuristiku, že „čím více člověk ví, tím více ví, že nic neví.“ Naproti tomu by byly příklady zmiňovaných rčení, které vypovídají o pomoci se orientovat („člověk nemůže mít všechno“) a strategii, jak nejlépe může člověk získat nejdůležitější informace pro daný životní problém.“ (Baltes & Smith, 1990, str. 111)

2.1.3.3 KONTEXTUALISMUS ŽIVOTNÍHO PŘÍBĚHU

„Toto kritérium má obsáhnout tu znalost, že životní události jsou vsazeny v nejrozdílnějších tematických a časových kontextech (rodina, vzdělání, povolání, volný čas atd.), že se tyto kontexty občas překrývají, a že se mohou vzájemně lišit na základě historických a společenských podmínek (pohlaví, sociální vrstva, národní příslušnost). K tomu patří také pochopení pro to, že se kontexty mění a ne vždy bez tření přechází jeden v druhý, nýbrž mohou stát vůči sobě ve vztahu napětí a konfliktu. Celkově patří k porozumění pro propojenost životních souvislostí soubor znalostí, který koordinuje ontogenetické a historické proměny kontextů/souvislostí, rozpoznává jejich relativní význam a priority a obsahuje jejich implikace životních cílů a možností...Přitom se objevují zhruba následující otázky: jak je možné sladit kariérní přání s povinnostmi vůči rodině a plány volného času? Existují určité životní úseky nebo situace, které mají přednost před jinými? Jak se určují koncepty, když člověk chce optimalizovat krátkodobé a dlouhodobé cíle? Jak se musí přizpůsobit příslušné přítomné a budoucí podmínky, abychom dosáhli vyváženého vztahu osoby a prostředí?“ (Baltes & Smith, 1990, str. 112)

2.1.3.4 RELATIVISMUS ŽIVOTNÍCH HODNOT

„Pro nás je relativismus znalost rozdílů v individuálních a kulturních cílech, hodnotách a prioritách. Tato definice relativismu se nepřekrývá s definicí relativismu, které jsou k nalezení například v literatuře k inteligenci dospělých (Kramer, 1983; Kuhn u.a., 1983). Interindividuální rozdíly v životním stylu, v motivech, hodnotách, zájmech a schopnostech vedou k tomu, že lidé volí rozdílné životní cesty a posuzují z rozdílné perspektivy životní události případně životní situaci. Zrovna tak lidé, kteří se vyvíjeli v rozdílných kulturách nebo kulturních subskupinách, pravděpodobně budou pěstovat jiná očekávání a hodnotící kategorie...Od expertů ve fundamentální pragmatice života očekáváme, že při interpretaci životních příběhů a rozhodnutí druhých rozpoznají dostatečně flexibilní systém hodnot. Především musí být s to zohlednit, že úsudky jsou funkcí určitého kulturního a osobního systému hodnot a tím jsou relativní. Proto je akceptovatelné, že experti na moudrost, za pomoci zvláštních strategií svých vlastních hodnot, cílů a životních zkušeností, dokážou na základě pozorování života a cílů ostatních předvídat. Experti v oboru moudrosti by měli být schopni rozpoznat, že existuje pestrost různých interpretací a řešení. Ujišťujeme, že navzdory takovému kulturnímu a osobnímu relativismu nesmí existovat nebezpečí sklouznutí v naprosto bezuzdný relativismus stejně jako v hodnotící a rozhodovací neschopnost. Naopak se domníváme, že moudré znalosti implikují schopnost umět posoudit, který význam nebo řešení je nejpřiměřenější v konfrontaci určitého hodnotového nebo prioritního postoje. V souvislostech, ve kterých jsou experti žádáni o radu nebo kritiku, používají pravděpodobně strategie, které vedou navzdory zohlednění některých možných „neměnných“ hodnot k alternativnímu definování a řešení problému. (Baltes & Smith, 1990, stránky 112-113)

2.1.3.5 NEJISTOTA LIDSKÉHO BYTÍ

„Tímto kritériem označujeme znalost relativní neurčitosti a nepředpověditelnosti života stejně jako způsoby, jak s touto nejistotou vycházet. S tím vnášíme do situace kalkul, že nikdo nemůže vědět všechno o problému nebo životě nějakého člověka. Budoucnost není předpověditelná, minulost a přítomnost nejsou známe ve všech svých aspektech. V těchto souvislostech poukazuje Meacham (1983), že se moudré osoby musí vyznačovat otázkami, které vyjadřují hlubší vhled do nezvažitelnosti a nejistoty životních problémů, a také otázkami, které ozřejmují, ve kterém oboru jim chybí znalosti. Přesto všechno se domnívá, že by mohlo být měřítkem moudrosti schopnost přiznat, že něco nevím... Holé poznání nejistoty a pochybnosti ještě nepostačuje pro definici expertních znalostí v oblasti stěžejních životních otázek. Nutný je též poznatek o strategii úspěšně s touto nejistotou zacházet. (Dörner, 1976...) Expert na moudrost by musel podle našeho názoru brát zřetel jak na nejistotu a pochybnost stejně jako na ně orientované strategie zvládnání. Expertní znalost by mohla například obsahovat subjektivní odhad pravděpodobnosti o zasahování událostí a jejich účinků do různých životních fází, na jeho základě by byla možná rada o riziku úspěchu nebo neúspěchu rozhodnutí v nejistotě. Preventivní vypravování alternativního řešení případně náhradního řešení by bylo příkladem pro efektivní nakládání s životní nejistotou.“ (Baltes & Smith, 1990, str. 113)

2.2 CÍL VÝZKUMU A VÝZKUMNÉ OTÁZKY

Cíl tohoto výzkumu je velmi podobný tomu, který si stanovili odborníci Institutu Maxe Plancka v Berlíně (Baltes & Smith, 1990). Chtěli bychom malým dílem přispět k poznání moudrosti. Pokud fenomén moudrosti lépe poznáme, můžeme ho poté lépe podporovat a moudrost lépe pěstovat. K naplnění tohoto cíle ale vede celá řada kroků. Krok, který může učinit tato práce je stručné převedení metody, kterou po léta používali naši kolegové v Německu, aplikace této metody v našich podmínkách a předání zkušeností získaných výzkumem například ve formě diplomové práce. Vymezíme-li cíl této práce trochu techničtějším slovníkem, usilujeme o popis fenoménu moudrosti v našem výzkumném vzorku za pomoci Berlínského pětifaktorového modelu. Na základě tohoto modelu můžeme formulovat i jednotlivé výzkumné otázky:

Výzkumná otázka č. 1:

V jakých oblastech životního příběhu a jakým způsobem se v našem výzkumném vzorku projevuje výskyt prvního a druhého faktoru Berlínského modelu, tj. Bohatá faktická znalost fundamentální pragmatiky života a Mimořádná procedurální znalost zacházení s fundamentální pragmatikou života?

Výzkumná otázka č. 2:

V jakých oblastech životního příběhu a jakým způsobem se v našem výzkumném vzorku projevuje výskyt třetího faktoru Berlínského modelu, tj. Životní kontextualismus: porozumění životnímu kontextu a jeho časovým vztahům?

Výzkumná otázka č. 3:

V jakých oblastech životního příběhu a jakým způsobem se v našem výzkumném vzorku projevuje výskyt čtvrtého faktoru Berlínského modelu, tj. Hodnotový relativismus: Znalost rozdílů v hodnotách a životních cílech?

Výzkumná otázka č. 4:

V jakých oblastech životního příběhu a jakým způsobem se v našem výzkumném vzorku projevuje výskyt čtvrtého faktoru Berlínského modelu, tj. Životní nejistota: Znalost relativní nejistoty života a její zvládnání?

2.3 APLIKOVANÉ METODY

Při hledání odpovědí na výzkumné otázky jsme postupovali kvalitativní metodologií. Naším hlavním nástrojem byla analýza přepsaných polostrukturovaných rozhovorů získaných v rámci Studie kvality života seniorů. Rozhovory tematicky pokrývají všechny klíčové události životního příběhu zkoumaných osob, výhled na možný průběh budoucnosti, vlivy na životní příběh, kulturní očekávání a životní téma.

2.3.1 STRUKTURA ROZHOVORŮ

Rozhovory, které jsme v naší práci analyzovali, byly součástí Studie kvality života seniorů. Rozhovory tvořili pouze část Studie kvality života, probandi před absolvováním studie vyplňovali rozsáhlý dotazník, společně s výzkumným pracovníkem vyplnili anamnestický dotazník a pod vedením výzkumného pracovníka byly administrovány: Trail Making Test, Porteusovy labyrinty a krátký obrázkový test paměti. Rozhovory probíhaly v prostorách, které si vybrali jednotliví probandi, zpravidla u probandů doma nebo v klubech seniorů. Jeden proběhl i v restauraci.

Na úvod byli probandi stručně seznámeni s obsahem rozhovoru. Bylo jim vysvětleno, že rozhovor má čistě výzkumné cíle a nechce být žádnou formou terapie a neobsahuje ani žádný hodnotící prvek, nebude z něj vyvozován žádný morální soud. Probandi byli ubezpečeni o dobrovolnosti jejich účasti a důvěrnosti zpravování získaných dat v souladu s etickými normami.

První část rozhovoru tvořilo osm epizod z života jednotlivých probandů. Výzkumník vždy nastínil oblast svého zájmu, období nebo událost, kterou by rád zmapoval a následně nechal probandům volný čas, aby mohli o daném úseku svého života vyprávět. Před uzavřením každé epizody se výzkumník snažil o doplnění informací tak, aby měl informace o věku vyprávějícího v daném okamžiku, o přesném popisu události, o myšlenkách a emocích provázejících danou epizodu a význam konkrétní epizody pro život probanda.

První dotaz směřoval k vrcholnému okamžiku v životě dotazované osoby, k okamžiku naplněného pozitivními pocity, radostí, štěstím nebo jinými velmi pozitivními emocemi. Poté následoval dotaz na situaci přesně opačnou, nejnižší bod v životě člověka, kdy pociťoval negativní emoce, strach, vinu, zklamání apod. Třetím významným momentem byl bod obratu, situace, která do života přinesla významnou změnu, na kterou se bylo třeba adaptovat, kterou musel člověk zvládnout. Poté následovalo pět vzpomínek z různých období života. První vzpomínka měla být ta úplně první, otvírající životní příběh. Následovala vzpomínka z dětství ohraničeného třináctým rokem života. Poté důležitá vzpomínka z mládí do devatenácti let a jedna vzpomínka z dospělosti bez přesného určení horní věkové hranice. Závěrem byli probandi žádáni o libovolnou vzpomínku navíc, kdy nebylo určené období, ze kterého měla pocházet.

Další část rozhovoru tvořil jakýsi krátký výhled na budoucnost, probandi byli požádáni, aby představili pozitivní a negativní realistickou představu své vlastní budoucnosti. Podobně byli posléze požádáni, aby zhodnotily pozitivní a negativní vlivy, které na ně v jejich životě působily. Před koncem byli požádáni, aby zkusili pojmenovat životní téma, které se line jejich celým životem. Na závěr měli hovořit o kulturních očekáváních, které jejich společnost klade vůči lidem jejich věku, a měli posoudit, jak se tato očekávání změnila od dob, kdy byli jejich rodiče ve věku jako probandi dnes. Sběr těchto rozhovorů proběhl v měsících červnu až listopadu roku 2010. Probandi byli za vyplnění dotazníku a absolvování rozhovoru obdarováni poukázkou v hodnotě 300 Kč na nákup v hypermarketu.

Takto vzniklé rozhovory byly velmi obsáhlé a pokrývali poměrně obsáhle životní příběh jednotlivých účastníků výzkumů. Ukazovali, co všechno se v životě jednotlivých lidí odehrávalo a jak se lišili jejich reakce na různé události a řešení jednotlivých životních úkolů. To nás přivedlo k myšlence využít rozhovory získané s velkým úsilím pro výzkum fenoménu moudrosti. Němečtí kolegové používali při svých výzkumech situace fiktivní, nad kterými se probandi měli zamýšlet. My jsme mohli využít situace reálné, kterými si účastníci výzkumu prošli. Mnoho situací si zažili doslova na vlastní kůži. V tom jsme spatřovali sice jistou odlišnost

od přístupu původního, ale zároveň to otevíralo možnost zmapovat fenomén moudrosti tak, jak se projevoval přímo v životě, nejen v úvahách nad jednotlivými problémy.

2.3.2 NÁSTROJE ANALÝZY – 5 FAKTORŮ

Přepsané rozhovory získané v rámci Studie kvality života seniorů jsme podrobili obsahové analýze. Cílem této analýzy bylo detekovat 5 faktorů Berlínského modelu tak, abychom mohli odpovědět na výzkumné otázky a skrze to naplnit cíl této práce. Během analýzy jsme se snažili co nejvíce využít zkušeností výzkumného týmu Institutu Maxe Plancka v Berlíně, což bylo ulehčeno díky laskavé spolupráci s profesorkou J. Smith, která nyní působí v USA, a která nám poskytla původní manuál používaný během studií provedených právě Berlínským institutem. Níže uvádíme přesné znění pěti faktorů, se kterými jsme pracovali při analýze rozhovorů.

Těchto pět faktorů bylo zvoleno i s ohledem na způsob, jakým byly používány týmem prof. Baltese využitím metody tzv. „myšlení nahlas“ – popsáno v předchozích kapitolách. V našem výzkumu bylo toto uvažování o různých předložených tématech nahrazeno vlastním příběhem. Hlavní rozdíl v použití pěti faktorů spatřujeme v tom, že ve studiích Berlínského institutu probandi řešili pouze modelovou situaci, zatímco v našich rozhovorech jsme analyzovali situace, které dotazované osoby z velké části osobně prožili. Proto považujeme volbu analýzy našich rozhovorů pomocí těchto pěti faktorů za velmi vhodné.

Analýza rozhovorů probíhala tak, že jsme se snažili v prepisech rozhovorů objevovat místa, kde se projevují jednotlivé faktory. Tomuto pátrání jsme podrobili celý protokol. Vždy jsme nejprve pátrali po jednom faktoru, označili jsme místa jeho výskytu, pak jsme se soustředili na faktor druhý, posléze třetí, čtvrtý i pátý.

2.3.2.1 BOHATÁ FAKTICKÁ ZNALOST FUNDAMENTÁLNÍ PRAGMATIKY ŽIVOTA

"Předpokladem pro dobré rozhodnutí v těžkých životních situacích je bohatá faktická znalost fundamentální pragmatiky života. Faktická znalost, v tomto kontextu, sestávající z dobře organizovaného celku všeobecných znalostí o lidské povaze a životní situaci (motiv, emoce, zranitelnost, smrtelnost, lidské chování a jeho sociální, normativní, a osobní okolnosti), běžných u všech jednotlivců uvnitř kulturní komunity. Mimoto, faktické znalosti se týkají celku specifických znalostí o specifických životních událostech (například: nehody, pracovní pohovor) na věku závislém výskytu takovýchto událostí včetně jejich očekávaného a neočekávaného průběhu (například: průběh školní kariéry, vstup do profesního světa, založení rodiny, narození dítěte) stejně jako působení institucí.

Mimořádná faktická znalost fundamentální pragmatiky života je charakterizována dvěma aspekty:

- 1- Zahrnuje širokou variaci témat včetně obecné znalosti lidské povahy a životních okolností (omezení a možnosti lidské existence, například smrtelnost, schopnost sebepercepce, pravidla a dynamiku sociálních vztahů, vliv normativních pravidel na životní cíle) stejně jako specifické znalosti průběhu životní cesty a jeho institucionálního, normativního a osobního podmiňování.*
- 2- Ukazuje hloubku, která propojuje bohatou škálu detailních znalostí, a tak formuje spletitou strukturu informací o lidské přirozenosti a životě."*
(Staudinger, Smith, & Baltes, 1994, str. 54)

2.3.2.2 MIMOŘÁDNÉ PROCEDURÁLNÍ ZNALOSTI ZACHÁZENÍ S FUNDAMENTÁLNÍ PRAGMATIKOU ŽIVOTA

„Dalším předpokladem pro dobré usuzování v náročných životních situacích je znalost procesů zacházení s fundamentální pragmatikou života. To obsahuje znalosti strategií a heuristických postupů týkajících se řízení a interpretací životních událostí s ohledem na minulost, přítomnost a budoucnost.

- 1- Schopnost zasvěceného rozhodování: To obsahuje například analýzu nákladů a zisků různých variant řešení, a flexibilní plánování alternativních řešení, beze změny základních podmínek života. Stejně důležitá je schopnost plného využití všech informačních zdrojů a určení jejich důležitosti a relevance k danému problému, schopnost uvážení rozdílných příležitostí v životě stejně tak jako naslouchání radám.*
- 2- Schopnost systematizace a analýzy minulých zkušeností a aplikování těchto znalostí. Schopnost rozvíjet životní plány pro minulost nebo budoucnost (hodnocení / plánování života) a vysvětlení a vyhodnocení takových scénářů.*
- 3- Při zvládání životních problémů a rozhodování, by měl být člověk zaprvé schopen rozhodnout, jaké jsou pro něho nejdůležitější cíle, a poté jak jich odpovídajícími prostředky dosáhnout.*
- 4- Hluboká znalost toho, kdo by měl být brán v úvahu při děláni rozhodnutí a vysvětlování konkrétních životních situací, a uvědomění si okolnosti a možných následků, které mohou vyplývat z diskuse s konkrétní osobou.*
- 5- Hluboká znalost strategie udělování rad v náročných životních situacích. To zahrnuje poskytnutí orientace a podpory při hledání adekvátního řešení. Kromě toho udělování dobrých rad znamená uvědomění si, kdy je o radu žádáno, a zvážení kdo všechno by mohl být přínosem pro řešení daného problému; to také znamená vyhodnocování rozdílných fází životních problémů a usuzování kdy a jak nabídnout radu.“ (Staudinger, Smith, & Baltes, 1994, str. 59)*

2.3.2.3 ŽIVOTNÍ KONTEXTUALISMUS: POROZUMĚNÍ ŽIVOTNÍMU KONTEXTU A JEHO VÝVOJOVÝM VZTAHŮM

„Dobrý úsudek v náročných životních situacích vyžaduje kontextualistické myšlení. To znamená, že osoba nebo událost není posuzována odděleně, nýbrž že jsou zvýrazněny a rozpracovány různé kontexty životních problémů: časové (minulost, přítomnost, budoucnost) a tematické (rodina, přátelé, volný čas).

rozeznáváme tři vývojové životní kontexty:

- *kontext závislý na věku: Různá stádia života se vztahují ke konkrétním úkolům a očekáváním (např.: nástup do školy v 6 letech, věkem limitovaná plodnost, očekávaný věk pro odchod do důchodu)*
- *kulturní kontext: rozdílné historické epochy a události (např. válka) nebo nové kulturní vymoženosti (např. nové technologie) přináší nové poměry a výsledky v různých zkušenostech*
- *životopisný kontext: některé neočekávané a nenormativní události (např. úmrtí dítěte, výhra v loterii) nebo idiosynkratické (osobité) životní rozhodnutí (zanechání práce a cesta kolem světa) vedou k individuálním odlišnostem a k vysoce individualizovaným životním cestám*

Mimořádné znalosti a myšlení v oblasti životního kontextualismu jsou charakterizovány následujícími aspekty:

- 1) *Vědomím faktu, že tři výše zmíněné kontexty (věk, socio-historický, životopisný) nemohou být viděny odděleně, protože ony formují systém, který nedovolí odpovídající zpracování životních problémů, pokud je zohledněn pouze jeden z těchto kontextů. Spíše platí, že rozdílné vztahy mezi věkově-normativními a tematickými aspekty životních problémů jsou odhaleny pouze, počítáme-li současně s několika kontexty*
- 2) *Uvědomováním si, že důležitost rozdílných oblastí a témat v životě je závislé, nebo je výsledkem, příslušných předpokladů a očekávání obvyklých*

v rozdílných na věku závislých, socio-historických a životopisných kontextech

- 3) *Člověk si je vědom, že některé životní oblasti jsou v jisté životní situaci vzájemně slučitelné, zatímco jiné způsobují napětí a konflikt, a tyto mohou být ovlivněny věkem (např. historická epocha a osobitá konstelace. Vztah mezi prací a rodinou může být problematický ve třiceti letech, ale vůbec ne v padesáti) Tedy, tři kontexty (věk, kultura, životopis) samy o sobě mohou ústít v konflikt a napětí v některých životních situacích (např. střet věku a biologie při plánování kariéry)*

- 4) *Má se za to, že během života, vztahy uvnitř a mezi rozdílnými oblastmi v životě jedince mohou měnit svoji strukturu a důležitost (např: nové kulturní aspekty a osobní zkušenosti ústí v nové životní podmínky). Podobně, stejný životní aspekt a otázky mohou měnit svou důležitost v různém čase jedincova života (stejný problém se bude jevit jinak někomu, komu je 40 a komu je 20)“ (Staudinger, Smith, & Baltes, 1994, str. 65)*

2.3.2.4 HODNOTOVÝ RELATIVISMUS: ZNALOST ROZDÍLŮ V HODNOTÁCH A ŽIVOTNÍCH CÍLECH

„Další předpoklad dobrého úsudku v náročných životních situacích je vědomí relativity individuálních nebo kulturních hodnot a životních cílů. To zahrnuje znalost, že se ve společnosti nachází cíle a hodnoty, které jsou odlišné od těch našich vlastních, a že tyto rozdíly jsou vtisknuty v různých osobnostech, prioritách, a odpovídajících kulturních a sociálních očekáváních a hodnoceních

Výjimečné znalosti a myšlení vztahující se k relativitě individuálních a kulturních hodnot a cílů je charakterizováno následujícími aspekty:

- 1) Schopnost distancovat sebe od osobních hodnot, respektovat a zvažovat odlišný úhel pohledu. To předpokládá vědomí toho, že personální hodnoty a záměry jsou podmíněny osobnostně rozdílným sociálním a kulturním pozadím.*
- 2) Rozpoznání, že je nevyhnutelné vzít v úvahu specifické hodnoty a záměry jedince, který se vypořádává s životními problémy, tak aby možná řešení mohla být nabídnuta a rozhodnutí učiněna nepodjatým a nedogmatickým způsobem. Tato perspektiva se nazývá decentralizace.*
- 3) Vhled, že existuje velké množství možných řešení, závislých na hodnotách a záměrech (založených na osobnostních rysech, sociálních a kulturních okolnostech) je přijímáno při definování a hodnocení životního problému. Tato perspektiva se nazývá hodnotově-vztažený relativismus.*
- 4) Ve stejný okamžik by osoba měla mít porozumění, že navzdory velkému množství hodnot a záměrů a způsobů, kterými jsou vtisknuty v individuálních a socio-kulturních okolnostech, tu může být, nebo je, kánon základních lidských principů, které nemohou být jednoduše namátkově vyměněny. Tato perspektiva vysvětluje, že může dobře existovat omezený počet univerzálních hodnot, které nepřipouští totální relativismus.“ (Staudinger, Smith, & Baltes, 1994, str. 72)*

2.3.2.5 NEJISTOTA: ZNALOST RELATIVNÍ NEJISTOTY ŽIVOTA A JEJÍ ZVLÁDÁNÍ

„Předpokladem dobrého úsudku v náročných životních situacích je uvažování, které zahrnuje životní nejistoty. To obsahuje vědomí toho, že život je relativně nepředvídatelný, že životní rozhodnutí, interpretace života a životní plány nikdy nebudou zbaveny nejistoty. Taková znalost vyžaduje pochopení toho, že člověk nikdy nebude mít přístup ke všem informacím a možnost zakročit a vyřešit všechny životní otázky bez stínu pochybnosti, a tedy pochopení toho, že budoucnost nelze plně předpovědět a kontrolovat. Při hodnocení života, toto obsahuje pochopení toho, že minulá rozhodnutí byla účinná ve světle nejistoty budoucího vývoje, a že dřívější interpretace a vysvětlení, založené na současných znalostech, možná budou muset být změněny a přehodnoceny. Jinak řečeno, nikdy nedosáhneme absolutně „korektní“ interpretace minulosti.

Expertní znalost a myšlení, které rozpoznává životní nejistoty je charakterizována následujícími aspekty:

- 1) Panuje shoda na tom, že v budoucnosti mohou nastat nečekané individuální nebo společenské události a pokrok, a že ne všechny aspekty minulosti a přítomnosti mohou být poznány. Pročež, význam a interpretace rozhodujících životních událostí se může během životního běhu měnit.*
- 2) Někdo, kdo dokáže nakládat s nejistotami v životě, dokáže odhadnout, které životní události se pravděpodobně vyskytnou v různých životních obdobích, a které by nyní mohly být nejpravděpodobnějším zástupcem momentálně nejlepšího řešení.*
- 3) Člověk by měl být schopen nejenom rozpoznat životní nejistoty, ale také je úspěšně zvládat. To zahrnuje pochopení, že ve světle těchto nejistot je nutno učinit plány a rozhodnutí nejlépe, jak to jde, spíše než se jim rezignovaně vyhýbat. Toto může dost dobře znamenat, že konečné rozhodnutí je odloženo, dokud nedisponujeme všemi důležitými a dostupnými informacemi. Dokonce i s neúplnými informacemi je člověk*

ochotný věřit svému úsudku a v případě neočekávané události je ochotný znovu zvážit rozhodnutí a začlenit tuto událost konstruktivním způsobem.

- 4) *Zacházení s nejistotou zahrnuje schopnost poradit, jak se vypořádat s neočekávanou životní situací, při uvědomění si toho, jak nutná jsou testování rozhodnutí a plánování s ohledem, na to, zda ještě jsou přiměřená, stejně jako poznání, kdy jsou náhradní nebo alternativní řešení již vzdálená.“ (Staudinger, Smith, & Baltes, 1994, str. 77)*

2.4 ETIKA VÝZKUMU

Po celou dobu výzkumu, od sběru dat až po vytisknutí této diplomové práce bylo přísně dbáno na dodržování etických norem. Ještě předtím než byli naši probandi zařazeni do výzkumu, byli důkladně informováni o tom, co účast na Studii kvality života seniorů obnáší, bylo jim zaručeno, že s jejich daty bude zacházeno naprosto důvěrně a bylo jim vysvětleno, že data získaná v rámci výzkumu budou použita pro badatelské účely. Na základě těchto informací vyjádřili všichni účastníci svůj souhlas se zpracováním získaných údajů a informací. Zároveň měli všichni účastníci výzkumu právo svou spolupráci s výzkumným týmem kdykoliv ukončit a z výzkumu odstoupit. Tato zásada byla respektována především v průběhu rozhovoru, pokud jsme narazili na některé oblasti, se kterými se nám probandi nechtěli svěřit, bylo to ze strany výzkumného týmu respektováno.

Získaná data nikdy nebyla párována s osobními údaji účastníků výzkumu. Z badatelských důvodů byly požadovány jen nejzákladnější anamnestické údaje, ze kterých nelze identifikovat jednotlivé probandy. Nashromážděná data byla bedlivě uchovávána a ve fyzické podobě předána řešitelům Studie kvality života seniorů. Zpracování dat pro tuto diplomovou práci již probíhalo v čistě anonymním módu. K protokolům obsahujícím přepisy rozhovorů byl přiřazen pouze věk osob v době konání studie a jejich pohlaví. Údaje jako dosažené vzdělání, náboženské vyznání, počet dětí a sourozenců uvádíme pouze přehledově, tj. nejsou přiřazené ke konkrétním osobám.

S ohledem na zachování anonymity našich probandů šetříme i s přímými citacemi samotných rozhovorů. Údaje, které nám účastníci výzkumu svěřili, často popisují konkrétní situace ze života a při jejich sběru jsme slíbili, že je nebudeme dále šířit a zveřejňovat. Proto naše interpretace a závěry doprovází jen kusé citace původních dat, u kterých je dbáno na to, aby o svém autorovi nevyprávěly více, než je nutné pro doložení našich závěrů. Reálnou existenci všech třinácti protokolů je možné v odůvodněných případech ověřit u autora práce. Všem čtenářům děkujeme za pochopení.

Na tomto místě je též vhodné zmínit, že někteří účastníci výzkumu pocházeli z okruhu známých osob autora práce. V některých protokolech je tak patrný užší vztah mezi oběma účastníky rozhovoru. Během těchto rozhovorů byla věnována maximální snaha o dodržení standardních podmínek sběru dat. Při zpracování výsledků výzkumu autor pracoval pouze s daty získanými v rámci polostrukturovaných rozhovorů, jakékoliv další znalosti o účastnících výzkumu nejsou do výsledků práce zahrnuty.

2.5 ZÁKLADNÍ SOUBOR A VÝZKUMNÝ VZOREK

Protože data našeho výzkumu pochází ze Studie kvality života seniorů, překrývá se základní soubor našeho výzkumu s populací této studie, jejíž základní soubor měl tyto parametry: Minimální věk respondentů činil 65 let. Osoby zařazené do studie musely žít v samostatné domácnosti bez závislosti na pravidelné institucionální péči, musely pobírat důchod a jejich mateřským jazykem musela být čeština.

2.5.1 VÝBĚR VÝZKUMNÉHO VZORKU

Pro účast ve výzkumu jsme se snažili získávat probandy různými metodami. Naším cílem bylo získat co nejvíce osob ze základního souboru obojího pohlaví. Pro účely této práce nebylo potřeba dosáhnout reprezentativního počtu, což by ani nebylo v silách výzkumníku. Náš vzorek tvoří 13 osob, 8 žen a 5 mužů. Podle sčítání Lidu (ČSÚ) z roku 2011 je poměr žen a mužů v této kohortě zhruba 10:7. Tento počet nabízí základní paletu životních příběhů, na které je vidět pestrost jednotlivých osudů i způsobů řešení životních problémů. Část probandů jsme získali v jednom moravském krajském městě, kde jsme navštěvovali kluby seniorů a snažili se oslovit seniory pro účast ve studii. Část probandů pochází ze západních Čech, z osobních kontaktů výzkumníka. Po oslovení probandů následovalo první setkání, při kterém jsme seniorům vysvětlili, co přesně obnáší účast na Studii kvality života seniorů, předali jsme jim baterii dotazníků sloužící pro účely Studie kvality a domluvili se s nimi na další termín setkání, při kterém byly pořízeny rozhovory. Samotnému rozhovoru ještě předcházelo vyplnění anamnestického dotazníku a krátké orientační testy organických poruch. Trail making test, Porteusovy labyrinty a krátký obrázkový test paměti byli pomocnými metodami, které měli pomoci vyloučit z výzkumu osoby s demencí nebo organickou poruchou. V případě našeho vzorku, ale všechny osoby neměly problém s touto baterií testů, takže se všemi bylo možné pořídit následující rozhovor.

2.5.2 POPIS VÝZKUMNÉHO VZORKU

Náš výzkumný vzorek byl tvořen 8 ženami a 5 muži, což alespoň přibližně odpovídá zastoupení pohlaví v této skupině obyvatel. Průměrný věk činil 75,1 roku, modus 71 a medián 76 let. Nejmladší osoba zařazená do výzkumu měla 66 let, nejstarší 83. Jedna osoba z našeho vzorku měla dokončené základní vzdělání. 7 probandů absolvovalo maturitu a 5 probandů studovalo na vysoké škole. Tyto kategorie uvádíme i s vědomím, že školský systém, ve kterém naši probandi studovali, byl velmi rozdílný. Základní vzdělání většina z nich absolvovala v období druhé světové války. Někteří z nich si vysokoškolské vzdělání dodělávali ještě v sedmdesátých letech dvacátého století. V některých případech se jednalo o různé doplňkové vzdělání, které nebylo spojeno s udělením akademického titulu. 10 ze 13 našich probandů se hlásí ke katolické církvi, 2 k církvi československé husitské, jedna osoba uvedla, že je bez vyznání. Pouze dvě osoby z našeho vzorku jsou bezdětné, průměrný počet dětí je 1,7 modus a medián 2. 3 naši probandi vyrůstali jako jedináčci, průměrný počet sourozenců je 1,3 modus 1, medián takéž 1. Tyto kompletní data uvádíme v tabulce v příloze

2.6 POPIS A INTERPRETACE VÝSLEDKŮ

V následující pasáži se pokusíme zodpovědět a výzkumné otázky a zhodnotit dosahování vytyčeného cíle našeho bádání. Během analýzy polostrukturovaných rozhovorů jsme kódovali místa textu, kde se vyskytují jednotlivé faktory. Výsledkem této práce byly jednotlivé rozhovory s vyznačeným výskytem konkrétních faktorů. Tato vyznačená místa jsme následně ještě jednou konfrontovali s definicemi jednotlivých faktorů a pokusili jsme se rozlišit i kvalitu a míru výskytu daného faktoru. Pro toto rozlišení se jako nosné ukázali čtyři stupně, které můžeme pro lepší přehlednost spárovat s číselnými kódy. 0 tak znamená, že jsme nezaznamenaly žádný výskyt daného faktoru. 1 znamená, že výskyt daného faktoru byl v rozhovorech detekovatelný. 2 ukazuje na výskyt faktoru, který již velmi znatelně naplňuje charakteristiku a vyskytuje se i poměrně často. 3 značí výskyt faktoru, který by se mohl označit jako expertní, což znamená, že projevy tohoto faktoru jsou jasně zřetelné a dosahují mimořádných kvalit. Tato jistá základní kvantifikace směřuje spíše k vyhodnocení dosažení cíle našeho výzkumu a základnímu srovnání s výsledky našich německých kolegů. Pro zodpovězení jednotlivých výzkumných otázek jsme použili těch pasáží textů, ve kterých daný faktor dosahoval hodnot 2-3.

2.6.1 VÝSKYT PRVNÍHO A DRUHÉHO FAKTORU

První i druhý faktor se v našich rozhovorech projevuje velmi zřetelně u všech probandů. Dá se říci, že neexistuje ani jedna osoba, u které by nebyl zaznamenaný zřetelný výskyt bohaté faktické znalosti fundamentální pragmatiky života. Tento jev ale není příliš překvapivý, když si uvědomíme, čím je první faktor definován a jaká je struktura našich rozhovorů. Definice prvního faktoru mluví o všeobecné znalosti lidské povahy a životních situací. Pokud se v rámci našeho rozhovoru doptáváme probandů na různá období života a snažíme se, aby nám pokaždé zmínili, s kým toto období prožívali, není jistě překvapivé, že zaznávají zkušenosti s různými lidmi a jejich povahami. V rámci rozhovorů se

většinou otevírala témata rodiny včetně různých členů a vztahů s mezi nimi, pravidelně přicházela řeč na pracovní vztahy mezi kolegy. Jako krátkou ukázkou znalosti lidské povahy uvedeme krátkou pasáž:

„Souvisí to s mým manželem a nerada na to vzpomínám, těžko se o tom mluví. Von měl, on byl chorobně žárlivej a podezřívál mě ze všech možnejch jako, že sem mu nevěrná a takhle, jo. A von hrozně študoval Freuda. Hrozně ho, hrozně. A on to pořád aplikoval na mě. A musela jsem mu asi rok, denně ráno vykládat, co se mi zdálo. Tak to bylo strašný a on potom si to v práci přebíral a pak přišel domů a teď jsem si to musela vybavovat, s čím to souviselo no prostě já nevím“

Žena z našeho rozhoru zde nejen popisuje povahu svého muže, ale rovnou rozvádí jeho motivaci a tím vysvětluje, co ho k danému chování vedlo.

Pro první faktor je dále charakteristický výskyt specifických znalostí, tj. zkušenost se situacemi individuálními, nenormativními a jejich dobrým zvládním. V rozhovorech, které vykazují mimořádnou kvalitu výskytu prvního faktoru, jsou jasně zřetelné i tyto naprosto specifické události, které jsou navíc uchopeny velmi komplexně. Jsou začleněny do životního příběhu, je vyhodnocen jejich dopad na život a ukázáno, jak byly zvládnuty. Uvádíme komentář jednoho muže, jehož žena prodělala náročnou léčbu nádoru:

„Ano, já jsem byl a jsem pořád vděčnej, že na to jsme reagovali tím, že jsme to přijali, že to takhle, lepší to nemohlo dopadnout, nešlo. No prostě tak jsme to prostě vstoupilo, nikdo se do toho nehrnul, kdo to jaksi moh ošetřovat, my jsem jeli rovnou do P-. Pan primář K- mě tam vzal, no operoval jí můj učitel z fakulty, kterýho jsem znal, a on znal mě, on si na mě pamatoval, takže nebyl žádnej problém. Já si myslím, že to probíhalo tak hladce, tak to bylo naplánovaný a tím, že ta paní z toho červenýho kříže mi řekla: musíte mít vždycky volný ruce a přijímat to, takhle to přijde a v tom vy jste byl připraven.., já jsem byl připravenej i na tu ránu, že jsme byli tady dva, že jsme to všecko takhle, protože takže já nevím. Já si myslím, že jsem spokojenej, šťastnej se svým životem. Já bych nic neměnil. Bral bych i ty špatný věci, i ten nádor bych bral, protože to vedlo ke zmoudření“

Pro naplnění podmínek expertního výskytu prvního faktoru je potřeba, aby rozhovory obsahovaly širokou variaci znalostí obecných i specifických, a navíc, aby tato znalost obsahovala určitou hloubku, nebo spíše vzájemnou propojenost jednotlivých témat. Tyto kvalitativní podmínky podle našeho soudu splňuje celkem 6 z našich 13 rozhovorů. Výskyt prvního faktoru tak u nich dosahuje

expertní úrovni. Propojenost jednotlivých znalostí se těžko demonstruje, nejlépe je patrné z celkového dojmu z daného rozhovoru. Ze všech odpovědí je cítit silná autentičnost, jakýsi uvědomovaný prožitek, ale zároveň jistý nadhled, který dovoluje dávat jednotlivé situace do souvislostí. Z tohoto nadhledu podle nás pochází i možnost přenosu zkušeností, která je ale typická spíše pro faktor druhý. Lépe se dá uchopit široká variace témat obecných i specifických znalostí. Tak u jedné ženy nacházíme bohaté znalosti a pochopení rodinné situace i vzájemného vztahu rodičů v dětství, vzpomínky na konec války. Dále popis hlubokého prožitku při prvním pohledu na moře, pozitivní zkušenost se schopností se domluvit cizím jazykem, řadu postřehů k profesnímu životu, k jeho počátku už volbou povolání až po přechod do důchodu. U té samé ženy nacházíme i jasné pojmenování a pochopení vztahů s kamarády, spolupracovníky i členy rodiny, zkušenost s vlastní nemocí, se smrtí manžela a umíráním rodičů, popis vlastních vztahů, cestovatelských zážitků i starostí o vnoučata. Podobnou pestrost nacházíme i ostatních pěti lidí, u kterých se dá výskyt prvního faktoru označit jako expertní.

První faktor se tak vyskytuje v důkladném popisu situací, které měli velký vliv na celý životní příběh, ať už se jednalo o situace očekávané, jako například nástup do školy, svatba, narození dětí, úmrtí v rodině, nebo o situace nenormativní v podobě úrazů, náhlých onemocnění, nečekané změny politické situace, poznání životního partnera, náhlé změny bydliště.

Výskyt druhého faktoru je v mnohém podoben faktoru prvnímu. I v tomto případě platí, že vlastně neexistuje zkoumaný rozhovor, ve kterém by zastoupení druhého faktoru bylo nevýrazné nebo dokonce žádné. Velmi podobný je i počet probandů, kteří dosahují expertní úrovni, tato úroveň se vyskytuje u 5 ze 13 rozhovorů. Domníváme se, že je zde přítomna i velká provázanost obou faktorů. První faktor je především popisný, ukazující znalost, přítomnost jisté zkušenosti. Druhý faktor v našem případě ukazuje jakousi dovednost, jak s těmito získanými zkušenostmi nakládat, i když nejsou výjimkou situace, kdy i naši probandi uvažují o své budoucnosti a rozvíjejí životní plány. V těchto situacích je patrná analýza dostupných prostředků a zhodnocení možných úskalí a rizik. Větší část ale tvoří

momenty, kdy v jednotlivých rozhovorech zaznívá hodnocení životních situací, přiřazování významů jednotlivým rozhodnutím, nabití nové motivace a rozhodnutí k vykročení novou cestou. Na jiných místech se ukazuje využití nabitých zkušeností při řešení nových situací.

Schopnost zasvěceně se rozhodnout je patrná v celé řadě situací, protože celý život jsme konfrontováni s novými událostmi, na které je potřeba reagovat. Právě bohaté životní osudy mohou být důvodem vysokého výskytu druhého faktoru moudrosti. Možná by se dalo říci, že poctivě prožitý život člověka přiměje k tomu, aby na cestě k moudrosti ušel kus cesty. Nabízíme situaci z života jedné paní, která popisuje, jak se musela rozhodovat:

„To bylo návrat mé švagrové ze Švýcarska, kdy ona chtěla tu vilku získat jako v restituci, a prostě se mě snažila přemluvit, abych jí tu vilku, za to že mě tam nechá bydlet, tak bez nároku na nějakou finanční podporu, že tam můžu zůstat a starat se o tu vilku a v případě, když oni přijedou, tak prostě jim být k dispozici. Tak to jsem měla velký dilemma, protože jsem si uvědomila, že jednak na to nestačím, abych udržovala takovej velkej barák. A za druhý, že když by chtěli to prodat, já bych byla jako břemeno a neměla bych finanční možnost si koupit nějakou byt, protože bych nic neměla zkrátka. A že jsem vkládala peníze do té vily, tak mám nárok, abych nějaký finance, když jsme společně s manželem se starali o ten dům. No a on ještě vyplatil ten dům, aby jeho maminka tam mohla bydlet. Takže skutečně bylo důležitý, abych skutečně se nenechala tak nějak zvykat, a abych myslela na tu svou budoucnost. Protože to člověk musí. A ona mě to velice za zlý, protože jsem byla u nich ve Švýcarsku a oni si mysleli, že budu velice snadno povolná jim to takhle zařídit. A potom mě to hrozně mrzelo, že jsme si nerozuměli.“

Schopnost analýzy je v rozhovorech patrná v různých situacích, bývá spojena s volbou a nástupem do zaměstnání, při hledání životního partnera a zakládání rodiny, při opakování podobné životní situace, při konfrontaci s jinými životními postoji, nebo střetu s politickým režimem, kdy si člověk pro sebe uvědomuje postoje vlastní. Často se analýza objevuje jako základ pro plánování vlastní budoucnosti, kdy si jednotlivé osoby uvědomují svou situaci a snaží se odhadnout, jak reálná jsou jejich přání a naděje. Pro ilustraci uvádíme zamyšlení jednoho muže:

„...,protože jako vdovec jsem měl, když mě žena umřela, tak jsem měl dceru, kterej bylo šestnáct, necelých šestnáct let a v té době je to prostě, prostě to děvče potřebuje spíš matku než otce, jo. I když tu matku nahrazovala moje

matka, ji nebo respektive její babička, tak přece jenom už to nebylo to, co to mělo být, že jo. A já jsem se snažil prostě nějakým způsobem to vést, ale prostě nešlo to, nebylo to, protože jsem měl zaměstnání a své povinnosti a jako muž přece jenom k tomu děvčeti nemá tak blízko, jako žena k ženě, že jo. Tak to byl taky určitě, takový to vysvobození tudleť situace, tím, že prostě to převzala, tu starost o dospívající dceru moje nastávající žena, manželka. Jako na oplátku jsem, protože manželka byla vdova, jsem jí zase já pomáhal vychovávat vyrůstající děti, který jednomu klukovi bylo, klukovi bylo, když jsme se vzali, tak mu bylo sedm, osm, necelých osm a děvčeti bylo šest. Jo tak tam zase já jsem pro toho kluka, protože zase kluk má rád tátu, s tím si rozumí víc než s tou ženou po tej technickej stránce, po tom blbnutí“

K zhodnocení nejdůležitějších cílů dochází u našich probandů často během období změn v životě jako například po ukončení vzdělání, při přechodu do důchodu, při založení rodiny, během nemoci, po náhlém úmrtí nebo narození dětí podobně jako u následujícího úryvku:

„No určitě, já v tom žiju, že to je pro mě to nejdůležitější, a že mám teda muže takovýho, který jako mi taky rozumí, a teď ta láska křesťanská, to se jako to prolíná všechno, tak to možná tohle. No že jsem měla to štěstí, jak se říká, že jsem našla toho pravýho, že jsem našla tohoto muže, který mě taky ochraňuje, který mi rozumí, a který mě skutečně jako zajišťuje, zabezpečuje v mnoha takovejhle životních, kdy mě bylo zle, tak on mě vždycky podržel, tak to, tohle je pro mě nejdůležitější v celým životě“

Znalost a uvědomění si toho, která další osoba by měla být brána v úvahu, se nevyskytuje příliš často ani u těch rozhovorů, které jinak hodnotíme jako expertní z pohledu druhého faktoru. Pokud se ale objeví, je snadno poznatelná. Podobně na tom je i strategie udělování rad. Toto téma se také objevuje spíše zřídka, naopak je patrná jistá opatrnost starší generace a její obezřetný způsob, jak ukazuje krátký úryvek:

„Čili, co já můžu tej společnosti dát? Oni všechno ví, líp než já. Všechno si dovedou bez diskuze. Já už nemůžu nic. Ale já jim můžu ukázat, ne vědomosti, ale zkušenosti, moudrost, jak se v této situaci dá reagovat, protože já jsem tehdy v jinejch životních podmínkách reagoval takhle a bylo to buď dobře, nebo špatně.“

Výskyt druhého faktoru je tedy provázán s výskytem faktoru prvního, jak jsme si ukázali výše. U druhého faktoru už nelze tak snadno vyjmenovat typické projevy v našich rozhovorech. Jedná se zde spíše o jakousi dovednost poučení, získání

nových kompetencí na základě předchozí zkušenosti. Jedná se spíše o instrument, který má pozitivní vliv na život, pokud je použit ve vhodnou chvíli.

2.6.2 VÝSKYT TŘETÍHO FAKTORU

Projevy třetího faktoru už mají odlišnější ráz oproti předchozím dvěma. Především je patrná větší diferencovanost kvality odpovědí související s tímto faktorem. V našem vzorku najdeme jeden protokol, ve kterém je výskyt třetího faktoru jen velmi slabý, vedle toho nacházíme pět protokolů, ve kterých je životní kontextualismus jasně patrný a nadto se vyskytuje ještě skupina sedmi respondentů, v jejichž protokolech nacházíme až expertní výskyt tohoto faktoru. Zdá se tedy, že v našem vzorku je poměrně rozšířena schopnost kontextualistického myšlení. Většina našich probandů vnímá svůj životní příběh na pozadí kulturních a dějinných událostí, stejně si uvědomuje i vliv nenormativních událostí na svůj životní vývoj.

Mezi vlivy, které ilustrují prolínání různých kontextů v jednotlivých životech, vévodí na prvním místě zasahování totalitního režimu do pracovního, osobního i duchovního života jednotlivých osob. Velmi často si také lidé uvědomují vliv války na své dětství, podobně často dokázali naši probandi reflektovat vývoj kulturního kontextu během svého života. Dokázali pojmenovat odlišné možnosti, které jiná doba přináší, stejně tak jako proměnlivá rizika společnosti. Z dnešního pohledu může být zajímavé, jak se někteří probandi potýkali s takovým kulturním fenoménem, jakým byla tíživá bytová situace, a jak řešení tohoto problému zasahovalo do celého jejich života.

Na příkladu si můžeme ukázat, jak se v jeden moment potkává historická událost s dětským pohledem na svět a jak je toto setkání zpracováno do krátké vzpomínky:

„...to už mě bylo teda 11 roků, když bylo po válce a ustupovali, my jsme bydleli na konci vlastně města, a ustupovali Němci, a už nahoře bylo vidět, jak tam rusáci nějaký ty výbuchy byly a všechno, a potom už tady jak už ti Rusi šli po té vozovce, tam k tomu našemu domu, co my jsme bydleli, jak utíkali dva němečtí vojáci, takoví mladičci a chtěli tam po těch lidech, jestli by jim dali civilní obleky, aby nezůstali v té uniformě, protože Rusáci, ti to stříleli všechno Víte, já jsem teda

byla ještě tenkrát dítě, ale já jsem byla ochotná spíš je chránit, i ty německé ty vojáčky. Já kdybych byla ten oblek měla, já bych jim ho jako dítě, já bych jim ho donesla, já bych jim ho dala, že“

Nezřídka dokazují naši probandi schopnost kontextualistického myšlení i při zamyšlení nad životem svých rodičů. Podobně jako se jedna paní zamýšlí nad postavením a úlohou ženy ve společnosti, kde srovnává pozici svoji matky s dnešní situací žen. Na tomto úryvku je patrný vliv životního kontextu na životní priority:

„Je fakt, že oni se jako nemohli realizovat, jako jo. To je pravda, ale byly to zase výborný matky, dneska se ty ženy realizují až příliš a pak nemají čas na to jako na to mateřství a na tu rodinu a na to jako, takže trošku tam ten deficit, vim že někdy to maminka jako řekla, že to vzdělání, ale prostě to, co nám dala, to nejde koupit“

Jako třetí uvedeme krátké zamyšlení nad vývojem konkrétního kulturního fenoménu, jak nám ho přestřel jeden muž:

„Jako mnozí lidé odsuzují třeba chovat diskotéku a podobně, podívejte, já vycházím z jedné věci, každá generace má svoje radosti, svoje svůj svět, který chce žít, a že chce. Vždyť jen si vezměme tance. Kdysi se tancovali menuety a podobně. Po nich přišel valčík a polka, staří lidé spínali ruce: Sodoma a Gomora, kam ten svět dneska spěje. Potom přišlo tango, zase bylo zle. Za našich mladých let byl jazz, hrůza hrůzoucí, pak rock and roll a dneska nové tance, jive a já nevím, jak se všechny jmenují.“

Životní kontextualismus tak již v našem vzorku nabývá jisté specifické obrysy a je i jasněji detekovatelný v jednotlivých protokolech. Jeho výskyt se jeví už jako nezávislý od výskytu ostatních faktorů. Zajímavá je jeho poměrně vysoká kvalita ve většině protokolů. Jedním z vysvětlení může být to, že všichni naši probandi zažili podobné dějinné zvraty, jako byl konec války, a vliv komunistického režimu mohl být natolik silný, že se dotknul snad každého životního příběhu, i když v různých podobách.

2.6.3 VÝSKYT ČTVRTÉHO FAKTORU

Hodnotový relativismus je druhý specifický faktor, který se v protokolech projevuje velmi osobitým způsobem. V jednom protokole se nám vůbec nepodařilo najít byť sebemenší stopu tohoto faktoru. Čtyři přepsané rozhovory obsahovaly spíše stopové množství tohoto faktoru. Jeho výskyt byl spíše cítit, byl detekován jen v náznacích a nebyl nijak výrazně rozvíjen. Sedm protokolů již obsahovalo pasáže, ze kterých byl výskyt hodnotového relativismu jasně patrné. Na tomto místě je potřeba zdůraznit, že projevy tohoto faktoru byly přísně individuální. Pro ilustraci jsme oblasti výskytu hodnotového relativismu shrnuli do několika bodů. Situace, kde se projevuje hodnotový relativismus je ale potřeba vždy vidět v kontextu celého rozhovoru, protože jen díky němu je patrné jak náročné mohlo být zpracování té konkrétní situace, na které je vidět hodnotový relativismus.

Snad nejjasněji je patrný výskyt čtvrtého faktoru v situacích, kde dochází ke konfrontaci dvou odlišných postojů, dvou možných řešení. Kvalitní zpracování takové situace je jasným ukazatelem hodnotového relativismu. Stejně jasně se čtvrtý faktor ukazuje v situacích, kdy se probandi úspěšně brání černobílému vidění některé situace nebo náhlému posuzování činů druhých. Možná by se tento projev dal popsat jako vědomí protikladů, uznání principu jing-jang, tedy situace, kdy nelze chování nebo situaci posoudit jen jako zcela špatnou nebo jako zcela dobrou. Důležitá je v kontextu čtvrtého faktoru i schopnost korekce vlastního postoje, jakási sebereflexe na podkladě nového vývoje situace vedoucí k novému přístupu k situaci. Zajímavým projevem tohoto faktoru je kritické zhodnocení vlivu autorit (škola, učitelé, instituce) na hodnoty a postoje a jejich respektování nebo naopak odmítnutí v kontextu dané situace. Asi nepřekvapí, že hodnotový relativismus se projevuje v situacích, kdy zkoumané osoby dokážou uznat a respektovat alternativní názor, nebo proměny postojů vyvíjející se společnosti. Nesmíme zapomínat ani na dovednost diferencovaně posuzovat jednotlivé situace a nepodléhat zkreslení.

V našem výzkumném vzorku se objevil i jeden protokol, který jevil známky až expertního projevu hodnotového relativismu. Oproti jiným protokolům byl

bohatý na rozmanité situace, které zároveň vykazovali vysokou kvalitu v duchu čtvrtého faktoru.

Jako ukázkou schopnosti distancovat se od vlastních hodnot, v tomto případě zármutku nad ztrátou sestry, uvedeme krátké zamyšlení jedné ženy, která hodnotí, co prožívala rodina poté, kdy její sestřička zemřela po dlouhé nemoci:

„Tak jednak jako, že ta sestřička teď má klid, protože ona měla už veliký bolesti, ona měla hydrocefalos, to tak jako, dneska se operuje, dá se tady hadička a ten mozkomíšní mok odtéká, tenkrát se to vyklenulo, takže měla hydrocefalus, takhle velkou hlavu. A nechodila do školy a velice opatrně chodila a tak dále. Pořád si pokládala tu hlavu, bolelo jí to, takže ona má klid, ale že to bylo vysvobození taky pro maminku, protože ona se do té doby, těch devět let, nikdy od ní nemohla pohnout, nikam ject. Kdyžtak jí s sebou vzít a to šlo jenom tak do autobusu a zase ven, auto tam nebylo, takže i maminka mohla jakoby začít takový skoro normální teď už život. Že tak malinko jako úleva pro ni, no“

Za naprosto vzorový příklad schopnosti decentralizace považujeme následující úvahu jedné ženy, která hodnotí motivaci a chování své nadřízené i s dopadem, jaké mělo toto chování na její vlastní život.

„Ředitelka školy, která to bylo v totalitě a která chtěla, aby ta škola byla pořád nejlepší, protože se za to že jo na těch aktivech dávaly body a hodnotilo se to. Tak vyžadovala, velice byla přísná, a vyžadovala všechno nej nej nej. Velice často nás kontrolovala a byli jsme z toho všichni, já teda jsem byla nervák, takže nervózní. Když přišla na hospitaci, tak vzala tužku a klepala si tužkou. (klepe do stolu) Že a já jsem nevěděla, co vlastně si myslí. No a otevřený dveře a já když jsem vyšla. Vždycky nám zdůrazňovala, že dělníci dělají až do večera, a že my bysme měli také, i když jsme si tahli práci ještě dom, tak bylo těžko přejít okolo jejich dveří. Ale zase na druhé straně tím, že vyžadovala takovou preciznost, tak ta škola skutečně vykazovala velice dobrou úroveň a taky jsem to ocenila až posléze. Ale špatné bylo, že to zaháněla do extrému, že když jsme měli politické chvílky, tak třeba chtěla nejenom přečíst z novin podtrhaný ty některý úryvky. Ona to chtěla mít vypsány. Manžel vždycky říkal: proboha, co proč, vždyť okrádá vás o čas, že jo. Tak to bylo takový trošku negativní. To bylo někdy zahnaný do extrému, ale zase to mělo na druhé straně dobrou vliv. Pořád byla kontrola nad všemi a aktivnost, že jsme pořád museli předvádět výstupy pro obec. Zúčastňovali jsme se všech možných soutěží. S klukama dokonce hokej. A prostě všechno muselo být nej nej nej. Taky modernizace učení, vyžadovala, abychom ty nejmodernější metody používali, takže si myslím, že to na druhé straně mělo pozitivní klady.“

Pro ilustraci hodnotově-vztaženého relativismu předkládáme hodnocení jedné ženy, která předkládá dva pohledy na svůj vlastní sňatek. Demonstruje tak

nejednoznačnost, která provází některé významné životní kroky, se kterou je potřeba se vyrovnávat.

„No a ti rodiče mě nechali, protože slušnej hoch. Vydělávat, vydělával, takovej nějakej středoškolák to byl, tak to pro tu dívky by jako mohlo bejt. Takže oni neměli, a oni jinak neuvažovali a ten můj nějakej duševní růst tam jako oni už nějak nedovedli pochopit. To chytřejší byl ten kněz. Říkal, ty se máš jako, jako nemohl mě to zakázat, ale řekl: ty se máš teď učit, teďka máš roky na to, aby ses naučila a potom, aby ses rozhodovala, toto já nic neříkám, ale toto je hoch, který běhá tam někde po poli jako zemědělskej inženýr a ten má jiný myšlenky, než čím se zabýváš ty. A já jsem to ale i tak cítila.“

Ze stejného protokolu pochází i ukázka, dokladující vědomí základního kánonu lidských hodnot:

„No, že to asi je to jedno, jak a kde člověk žije, ale jaksi musíjou se zachovávat takový ty nějaký pravidla lidskosti nebo konání toho člověka, aby to bylo v souladu s tím celým světem, s tím vesmírem ty pravidla tady jsou, ty jsou daný a ty my někdo nechce vidět, nebo překračuje, a to je vlastně to špatně To se nám někdy chvílku daří, ale to nemůže, tak by nemohl svět existovat a to my nesmíme dělat a nemůžeme a je prostě základní motto všeho je, jako bejt v souladu.“

Čtvrtý faktor – hodnotový relativismus se tedy projevuje opět ve velmi specifických situacích, které jsou umocněny celým životním příběhem. Skoro nenacházíme konkrétní analogie mezi dvěma odlišnými protokoly, přesto je patrný modus, ve kterém se znalost rozdílů v životních hodnotách a cílech projevuje.

2.6.4 VÝSKYT PÁTÉHO FAKTORU

Pátý faktor – životní nejistota se vyskytuje také poměrně hojně v našich rozhovorech. Vlastně jen tři protokoly obsahují naprosto minimální míru výskytu tohoto faktoru. U tohoto faktoru je ale asi nejtěžší posoudit kvalitu jeho výskytu. Z celé řady rozhovorů je patrné, že se naši probandi s životní nejistotou setkali a setkávají, ale je těžké posoudit, jak dobře se s ní vypořádávají. Vlastně jsme nenarazili na jediný příklad, kde by se v rozhovoru vyskytla rada, jak nejistou životní situaci dobře zvládat. Tři protokoly by se mohly označit jako takové, ve kterých nacházíme expertní projevy životní nejistoty. Od ostatních se liší především tím, že nejistota je přítomná jakoby napříč celým rozhovorem, nevyskytuje se jen v některých situacích. Často výskyt tohoto faktoru souvisí se zpracováváním nemoci, ať už vlastní, nebo nějakého rodinného příslušníka. Nevýznamné v tomto kontextu není ani téma smrti a umírání, ať už vlastní, nebo opět někoho blízkého. U zdravotnických pracovníků se setkáváme se zajímavou nejistotou, jestli během výkonu svého povolání neuškodili někomu z pacientů. Nejistota provází i sociální vztahy. Jednak v situaci, kdy člověk musel rozhodnout za druhého o jeho osudu, a také v situaci, kdy si člověk nemůže být jistý motivací druhého, proč se vůči němu zachoval, tak jak se zachoval. Náročným případem nejistoty v přátelských vztazích je nejistota, jestli na mě některý z kolegů nedonášel tajně policii. Asi nepřekvapí, že nejistota se u našeho vzorku vyskytuje i při úvahách nad vlastní budoucností a často se mísí s obavami o zdraví. Jak jsme psali výše, je jen málo mechanismů, které by se dali označit jako strategie zvládnání životní nejistoty. Náznak takové úspěšné strategie můžeme vidět v prostém přijetí nejistoty, jakémsi smíření se s ní. Podobnou strategií je konstatování, že člověk nikdy nemůže vědět všechno, jakási analogie Sokratova „vím, že nic nevím“.

U dalších sedmi protokolů, ve kterých je výskyt životní nejistoty patrný, se již setkáváme s méně pestrou paletou situací, navíc je zde ještě patrnější absence strategie zvládnání. V těchto rozhovorech jsou velmi rozšířené nejisté úvahy o vlastním zdraví, s tím související zmínky o smrti a umírání. Někteří probandi

přítom vychází z vlastní zkušenosti s těžkou chorobou. Zajímavým fenoménem je nejistota v interpretaci minulých zážitků a v jejich správném zapamatování.

Vědomí toho, že budoucnost můžeme těžko předvídat, že hrozí výskyt nečekaných událostí, ilustrují dvě krátké citace od jednoho muže:

„To se dá těžko říct, protože takovýto, člověk nikdy neví, jestli se dožije deset, nebo pět, nebo dva roky. Rád bych se vyhnul nějakému úrazu, kterej by mě zkrátil nějak to žití, nebo by mě omezil v žití, že jo“

„Během života se to dá těžko říkat, protože se musí dostat za nějakou hranici, kdy se všechno uklidní, kdy už prostě je konec. Ta hranice je ten důchod a pak už o tebe nemá nikdo zájem, že by si chtěl něco dělat a oni, už ne, jseš prostě za vodou. Pak se můžeš podívat zpátky. Jestliže jsi vprostředku svého života, a podíváš a zpátky, a nevíš, co máš v budoucnosti, tak nemůžeš říct, že to bylo dobrý nebo špatný“

Schopnost předvídat možné nečekané události se objevuje v následujícím úryvku, který vyprávěl zkušený lékař s bohatými zkušenostmi:

„Tak jsem tam jel jsem s nima, ale taky jsem si uvědomil, jakej jsem, jak nezodpovědněj, protože já jsem tam jel prakticky a neměl jsem vůbec nic. Cokoli by se stalo, tak bych byl v kolosálním průšvih. Co by se mohlo stát, neuvedlo by mě do rozpaků zlomenina, ale tam se stalo v tej době, že kluk jel a napích se, jak jel, tak prostě mu ujeli lyže a von se zastavil hůlkama a vrazil si tu rukověť jenom do, takže se na povrchu nic nestalo, nicméně si natrh slezinu a než dojeli do špitálu do K-, tak vykrvácel, v podstatě umřel na takovej hemoragickéj šok, kterej, na základě toho potom všichni ty vedoucí chtěli mít s sebou nějaký zdravotnický zajištění, a já jsem jaksi jel, protože tam byl náš T-. Ale jinak bych tam bejval, vod tý doby, když jsem si tohle všechno uvědomil, tak už mě prostě nikdo, nikdy, nikam nedostal, protože ta zodpovědnost je příšerná“

Tíhu nejistoty v situaci, kdy je potřeba rozhodnout za druhého člověka ukazuje následující vyprávění, kde se žena zamýšlí nad operací své těžce nemocné sestry:

„Ona nebyla schopná si to sama rozhodovat, já jsem měla i takovej jako těžkej ten, jako jí říct, radši jít, radši nejít. Vlastně nikdo to nedokázal, nebo nemohl ... No tak ona (lékařka) řekla, podívejte se, je to strašnej risk, ještě horší to bude to pole, když ho otevřem s těma srůstama a s tím všem ten hrudník, že jo. Ale, když a může zemřít, je to procento malý, ale když nepůjde, není života. Musí umřít a bude to rychle a bude to takhle z kopce dolů a vy se na ňu budete koukat a nebudete pomoc vůbec nijak. Vy se budete dívat, jak se dusí, až se udusí. Tak radši jsem si řekla, je lepší to risknout, než vůbec nic neudělat, ale stálo ji to mnoho bolesti. To si jako, že teda by tak jak tak zemřela, kdyby nešla, ale to potom bylo hrozný“

Pátý faktor se tak ukazuje jako velmi náročný. Momenty, které ukazují na jeho výskyt, málokdy nabízejí i řešení, jak se s životní nejistotou vyrovnat. U té největší nejistoty, která je spojená s otázkou umírání a smrti se jako možné strategie zvládnání ukazují snad jenom víra nebo jiná mystická zkušenost.

2.6.5 SHRUTÍ CELKOVÉHO VÝSKYTU PĚTI FAKTORŮ MOUDROSTI

Ve výskytu všech faktorů vidíme jisté rozdíly. Na první pohled je patrný odlišný způsob prvního a druhého faktorů, které jsou alespoň v základní míře detekovatelné u všech našich probandů. Je možné, že jejich výskyt je vázán na bohaté životní zkušenosti, o které se s námi naši probandi v rámci polostrukturovaných rozhovorů dělili a jejich detekování v našich protokolech je jen zákonitým výsledkem způsobu provádění našeho výzkumu.

Další tři faktory: životní kontextualismus, hodnotový relativismus a životní nejistota již působí jako mnohem specifitější. Jejich výskyt již je velmi různorodý a nepodařilo se objevit natož prokázat nějakou vzájemnou vazbu.

Tým Max-Planck Institutu v Berlíně ve svých výzkumech definoval jako moudrého takového člověka, u něhož je patrný výskyt všech faktorů na velmi vysoké úrovni. (Baltes & Smith, 1990). V našem vzorku se nikdo, kdo by splňoval tento přísný požadavek, nevyskytuje. Někteří se tomu ale blížili. Pokud připustíme jistou kvantifikaci našich dat, můžeme absenci výskytu našeho faktor vyjádřit nulou, výskyt jednotlivých stop vyjádřit jedničkou, jasný výskyt vyjádřit dvojkou a expertní výskyt vyjádřit trojkou. V takovém případě bychom u moudrého probanda (podle Berlínského přístupu) očekávali trojky u všech faktorů. Jak ukazuje následující tabulka, u žádného z našich probandů tomu tak nebylo:

tabulka 1: kvalita výskytu jednotlivých faktorů u jednotlivých probandů

č. probanda	faktická znalost	procedurální znalost	kontextualismus	relativismus	nejistota
1	3	3	3	2	2
2	2	2	2	1	0
3	2	2	1	0	1
4	3	2	2	2	3
5	2	2	3	3	2
6	2	2	2	1	1
7	3	2	3	2	2
8	2	3	2	2	3
9	3	3	3	2	3
10	3	2	3	1	2
11	2	2	3	1	2
12	2	3	2	2	2
13	3	3	3	2	2

DISKUZE

Pohled na fenomén moudrosti, který jsme zvolili pro náš výzkum je jistě pouze jedním z mnoha možných. Už jenom myšlenka zabývat se moudrostí pomocí psychologických výzkumných metod je odvážná a z různých stran tak může být podrobena kritice. Na následujících řádcích se pokusíme ukázat pozitiva, která spojujeme s naším úhlem pohledu na moudrost, a zhodnotíme i slabá místa, abychom se jich příště dokázali lépe vyvarovat.

Berlínský koncept moudrosti, se kterým jsme ve výzkumné části pracovali, koresponduje s většinou pohledů na moudrost představených v teoretické části práce. Například Říčan i Sheehyová popisují přechod do důchodu jako významný úkol, který je předložen před každého člověka v určitém věku. Tento pohled naprosto potvrzují naše protokoly. Právě přechod do důchodu byl v mnohých protokolech místem, kde se ukazovala schopnost analytického a kontextualistického myšlení našich probandů. Podobně i fenomén prarodičovství, který zmiňuje Sheehyová i Erikson se odráží velmi zřetelně v našich protokolech. Nejedna babička spojuje svou pozitivní budoucnost s úspěchy svých vnoučat. Vyskytují se ale i protokoly, ze kterých je patrná absence vnoučat nebo kontaktů s nimi. V tomto kontextu se jako velmi inspirativní ukazuje i Rogersova orientace na mládí, jako strategie zvládnutí. Zde by se mohl otevírat prostor pro další bádání. Bylo by jistě přínosné zmapovat podíl prarodičovství a vliv sociálních kontaktů na utváření moudrosti. Devátý věk, se kterým pracuje Joan M. Erikson, je taktéž velkou výzvou na badatelském poli. V našem vzorku jsme neměli žádné zastoupení generace starší devadesáti let. Jistě přínosné by bylo zkoumání rozdílů v projevech moudrosti mezi generací sedmdesátiletých a devadesátiletých. Jung nám předkládá druhou polovinu života a stáří jako období poměrně náročné, vyžadující velkou sílu a přinášející nové výzvy. Zároveň ukazuje na možný zdroj, který společnosti pomáhá nástrahy stárnutí a nakonec i umírání zvládat, náboženství. Stejným směrem by mohla badatelskou pozornost nasměrovat i Rogersova zkušenost s umíráním a smrtí jeho ženy nebo konfrontace se smrtí v díle A. Adlera. V tomto kontextu opět nabízíme naši úvahu nad pátým faktorem Berlínského modelu, životní nejistotou.

Náboženský způsob vypořádávání se s limity lidského žití a faktem smrtelnosti, se v našich protokolech jevil, jako jedno z mála možných řešení, jak se s životní nejistotou vypořádat. I tento fenomén ale zdaleka překračuje rámec této práce a stálo by za to, věnovat mu větší pozornost.

Berlínský pětifaktorový model tak, zdá se, není v přímém rozporu s poznatky žádného teoretika, možná klade větší důraz na některé oblasti, ale nedá se říci, že by vytvářel nové dimenze nebo moudrost uchopoval nějakým převratným způsobem – zvláště první dva faktory jsou velmi blízké představám různých teoretiků. Velmi výrazně například odpovídají popisu měřitelných projevů moudrosti I. Ruisela.

Kritickým pohledem se můžeme podívat na velikost a kvalitu našeho výzkumného vzorku. Jak zaznělo již výše, neměli jsme mezi účastníky výzkumu nikoho, kdo by již dosáhl věku 90 let nebo více. Proband starší devadesáti let by náš výzkum jistě obohatil, rozšířil o další témata životního příběhu a hlavně pomohl ukázat, jak se liší důraz na jednotlivé třeba i normativní životní události. Pokud bychom měli starších probandů více, bylo by snad i možné pokusit se o „generační srovnání“. Dvacetiletý rozdíl je ve všech generacích vnímán jako významný, proč bychom ho tak neměli vnímat i u seniorů. Nebo může mít životní moudrost stejné projevy v 67 i 93 třech letech? Na tuto otázku náš výzkum bohužel nemůže nabídnout odpověď. Druhým významným faktorem, který určoval způsob naší práce je velikost výzkumného vzorku. Počet třinácti účastníků výzkumu je z několika pohledů nevyhovující. V rámci jedné diplomové práce není možné podrobit 13 protokolů důkladné analýze. Nelze provést 13 případových studií a sepsat z nich obsahově výstižnou diplomovou práci. A přitom by případová studie přinesla mnohem více informací o provázanosti konkrétního životního příběhu s projevy moudrosti. Mohla by kupříkladu sledovat dovednost aplikovat zprostředkované zkušenosti, získané výchovou, mohla by mapovat schopnost poučit se z podobných situací v životě, mohla by ukázat události, díky kterým jsou jiné události posuzovány právě oním specifickým způsobem, který daná osoba zvolila. Pomocí případové studie by bylo možné předem vytipovat osobu obecně označovanou jako moudrou a

posoudit do jaké míry odpovídá tento obecný soud výskytu moudrosti v jejím životě. Na druhé straně je vzorek 13 lidí poměrně omezený v tom směru, abychom mohli provést srovnání mezi různými podskupinami. Kritériem by mohl být například již zmíněný věk, pohlaví, dosažené vzdělání, sociální kontakty nebo míra náboženského prožívání. I v této diskuzi jsme nastínili několik oblastí, které by bylo možné více probádat. Kdybychom měli k dispozici větší počet protokolů, mohli bychom spolehlivěji popsat spoluvýskyt náboženské praxe a strategií zvládnutí v kontextu pátého faktoru. Takové ani podobné srovnání náš výzkumný vzorek neumožňuje. Co je tedy na počtu našich probandů pozitivní? Díky třinácti různými životními příběhy jsme mohli pětifaktorový model aplikovat na třináct různých protokolů a otestovat, jak se s ním pracuje. Mohli jsme vidět rozmanitost témat, ze kterých se podařilo detekovat výskyt různých faktorů. Mohli jsme vidět, že tato metoda nám pomůže odhalit výskyt moudrosti i v rozhovorech, které byly primárně pořízeny pro potřeby jiné studie. Na základě naší zkušenosti se třinácti účastníky výzkumu si dovolueme nabídnout tuto metodu jak pro účely případové studie, tak pro výzkum většího počtu probandů. Věříme, že s její pomocí lze odpovědět i na položené otázky, které naše práce zodpovědět nedokázala.

Jistou míru zkreslení mohl do naší práce vnést i analytický proces zpracování dat. Detekování jednotlivých faktorů prováděl pouze autor této práce. Nemohl se během tohoto procesu opřít ani o předchozí zkušenost jiných kolegů, protože se nám podařilo získat pouze manuál, nikoliv protokoly používané týmem Max-Planckova Institutu v Berlíně. Při provádění výzkumu s větším počtem protokolů a s většími ambicemi na kvantifikaci výsledků by bylo potřeba omezit riziko zkreslení ze strany výzkumníka. Jednou z cest by mohlo být posouzení protokolu několika výzkumníky a následné vyhodnocení jejich vzájemné shody. Tento postup bohužel v našem případě nebyl proveditelný.

Krátce se zamyslíme i nad možným zkreslením v rámci vyhodnocení jednotlivých faktorů. Vysoká míra výskytu prvního faktoru může mít několik důvodů. Tento faktor je pravděpodobně silně provázán s životní zkušeností. Jeho vysokému výskytu tak může pomáhat design rozhovorů, který se zaměřuje na jednotlivé

životní etapy a vlastně pobízí účastníka výzkumu, aby se zmínil o velkém množství svých životních zkušeností. Možná proto se v naší skupině seniorů nevyskytuje žádný protokol, kde by se první faktor nevyskytoval vůbec, nebo byl jeho výskyt minimální. Větší množství vyhodnocených protokolů by snad ukázalo, jestli se při zachování stejného designu objeví protokol s nízkou mírou výskytu prvního faktoru. V tomto bodě se asi nejvíce projevuje odlišnost výzkumného designu od postupů Berlínských kolegů, který vidíme jako více spontánní ze strany probanda. Proband v něm má větší možnost volby, která témata a zkušenosti ve výzkumné situaci představí, a která ne.

Další tři faktory se od prvních dvou liší i v tom, že se vyskytují pouze na některých místech protokolu, zatímco první dva se linou jakoby rozhovorem celým. Zajímavým fenoménem je také situace, kdy se projevy různých faktorů, vyskytují jakoby zhuštěně v jednom místě textu. Zlomová situace tak obsahuje prvky kontextualistického myšlení, vědomí nejistoty lidského bytí a zároveň nějaký postoj odkazující více či méně k hodnotovému relativismu. Zdá se tedy, jako by se moudrost projevovale především v klíčových okamžicích, ve zlomových událostech nebo v jejich pozdějším hodnocení.

U životního kontextualismu dochází k výskytu vzájemné podoby u lidí, kteří se i na jiných místech protokolu hlásí k příslušnosti v nějaké církvi. U této podskupiny „aktivně věřících“ se jakoby častěji ukazuje vliv komunistického režimu na jejich rodinu, profesní kariéru a sociální vztahy. Nebylo v našich silách tento fenomén důkladněji prozkoumat. Je ale možné, že větší osobní občanská angažovanost spojená s příslušností k církvi mohla zvyšovat výskyt třetího faktoru v našich protokolech.

Po krátké reflexi se domníváme, že se nám podařilo úspěšně aplikovat Berlínský pětifaktorový model moudrosti na data získaná ve Studii kvality života seniorů. Úspěšným aplikováním nemyslíme to, že bychom dokázali potvrdit německé výsledky na naší populaci, to ani nebylo cílem. Myslíme tím spíše to, že jsme zjistili, že tato metoda dovede ukázat výskyt různých faktorů moudrosti v různých situacích životního příběhu. Domníváme se, že je možné s touto

metodou pracovat i v dalším výzkumu ať již kvalitativně zaměřeném, nebo i kvantitativně orientovaném, pokud se podaří eliminovat nebezpečí zkreslení ze strany jednoho výzkumníka.

Na závěr si dovolíme připomenout, že naše práce není jen o fenoménu moudrosti. Stejnou pozornost chce zaměřit i na období života, které nazýváme stářím. Stáří bohužel poslední dobou získává spíše negativní nálepky. Někdy jsme i svědky projevů ageismu. V naší práci se ukázalo, že stáří potažmo bohaté životní zkušenosti jsou pravděpodobně provázány s minimálně dvěma faktory moudrosti. Podaří-li se nám chápat období stáří s vědomím jeho moudrosti, máme, podle našeho soudu, silnou zbraň v boji proti ageismu.

ZÁVĚR

Cílem výzkumu bylo přispět k rozvoji bádání v oblasti psychologii moudrosti. Věříme, že se nám podařilo aplikovat Berlínský pětifaktorový model moudrosti na data ze Studie kvality života seniorů a ukázat tak jeden ze způsobů, jakým se dá moudrost studovat.

Díličmi cíly naší práce bylo detekovat výskyt jednotlivých faktorů. Výskyt prvního a druhého faktoru nese některé společné rysy. Oba dva faktory se vyskytují v poměrně hojné míře. Nezaznamenaly jsme žádný protokol, ve kterém by výskyt těchto faktorů nebyl vůbec patrný nebo byl patrný pouze slabě. Oba dva faktory: faktická i procesuální znalost, se vyskytují napříč celým protokolem. Nelze určit konkrétní situace nebo témata, která by byla pro výskyt těchto dvou faktorů typická. Hojný výskyt prvního a druhého faktoru nás přivádí k domněnce, že jsou tyto faktory vázány na bohaté životní zkušenosti. Jejich vysoký výskyt je tak možným důsledkem struktury našich rozhovorů. Pro jednoznačné prokázání tohoto předpokladu by ale bylo potřeba analyzovat více protokolů. Shromáždíme-li situace, ve kterých se projevuje první a druhý faktor, nacházíme mezi nimi následující: situace týkající se rodinných vztahů, vztahů partnerských ale i vztahů na pracovišti, zkušenosti s normativními i nenormativními životními událostmi jako jsou vzpomínky na dětský kolektiv, školní prostředí, nemoc vlastní i někoho blízkého, konec války, zahájení a ukončení profesního života a mnohé další. Druhý faktor je často s těmito situacemi spojen jako způsob, jak na tyto situace nejlépe reagovat a pracovat s nimi.

Zbylé tři faktory již vykazují jinou dynamiku výskytu. Jejich výskyt je detekovatelný pouze v některých konkrétních situacích, které ale mohou být rozložené po celém protokolu. Zároveň u těchto tří faktorů nacházíme větší rozdíly v míře a kvalitě výskytu. Mezi našimi protokoly se nachází takové, ve kterých se jeden z těchto faktorů vůbec nevyskytuje a jiný naopak vykazuje vysokou kvalitu. Tyto tři faktory tak nejsou vzájemně provázané jako předchozí dva.

Životní kontextualismus vykazuje poměrně vysoký výskyt v našich protokolech. Většina našich probandů vnímá svůj životní příběh na pozadí kulturních a dějinných událostí, stejně si uvědomuje i vliv nenormativních událostí na svůj životní vývoj. Mezi různými vlivy, které zasáhly do života našich probandů, je nejpatrnější vliv komunistického režimu. Ve velké míře ale naši probandi zmiňují i různé další kulturní nebo společenské fenomény, které ovlivnily jejich osobní nebo profesní život. Poměrně dobře dokáží naši probandi hodnotit i rozdíly mezi generací svou a vlastních rodičů.

Hodnotový relativismus vykazuje širokou paletu výskytu v různých protokolech. Od protokolu, kde se tento faktor vůbec nevyskytuje až po ty, kde je zastoupen expertním způsobem. Tento faktor je ve svých projevech velmi individuální, způsoby jeho výskytu se odlišují protokol od protokolu a vždy se projevují v kontextu daného rozhovoru naprosto specificky. Přesto se daří pojmenovat některé situace, které jsou alespoň podobné v různých protokolech. Jedná se o situace, kdy dochází ke konfrontaci různých postojů, kdy se proband dokáže ubránit černobílému vidění situace. V kontextu čtvrtého faktoru se vyskytují i situace vlastní sebereflexe a korekce vlastního názoru, stejně jako situace, kdy dochází k vyhodnocení vlivu autorit a jejich respektování nebo odmítnutí. Respektování odlišného názoru a proměny postojů společnosti také spadá do tohoto okruhu.

Životní nejistota je faktor, u kterého lze asi nejhůře posoudit kvalitu jeho poměrně častého výskytu. Z našich protokolů je patrné, že se naši probandi se životní nejistotou setkávají, hůře už se ale detekuje, jak se s ní vypořádávají. Protokoly vykazující expertní výskyt se odlišují tím, že tento faktor se vyskytuje napříč celým rozhovorem, jakoby provázel většinu životních událostí. V kontextu tohoto tématu se často objevuje téma nemoci, ať už vlastní nebo někoho blízkého, stejně jako umírání a smrt. Zdravotničtí pracovníci zmiňují nejistotu v kontextu povolání, které vykonávali. Nejistota provází i sociální vztahy, rozhodování v náročných situacích, úvahy o vlastní budoucnosti i vývoji zdravotního stavu. Strategie zvládnání této nejistoty se projevují snad jenom dvě.

Jedna z nich je prosté přijetí této nejistoty, smíření se s ní. Druhá z nich míří k náboženskému a mystickému chápání situací spojených s nejistotou.

Pět Berlínských faktorů se tak v našich protokolech projevuje nejrůznějšími způsoby a v nejrůznějších situacích. Je jasný rozdíl mezi prvními dvěma a následujícími třemi. Žádný účastník našeho výzkumu ale nedosáhl ve všech pěti faktorech takových kvalit, aby mohl být podle pohledu týmu Max-Planckova Institutu označen za moudrého.

SOUHRN

Naše práce začíná teoretickým přehledem k tématu stáří i moudrosti. Obě témata nejsou teoreticky zaměřeným psychologům vzdálená, cílem teoretická částí práce tak je pouze představit paletu příspěvků k oběma tématům. Na téma stáří se snažíme nedívat pouze pohledem vývojové psychologie, i když uznáváme i její přínos. Snažíme se ukázat i některé nové trendy, které se s tímto životním obdobím pojí, a které se pomalu odráží i ve výzkumech odborníků. Zajímavým příspěvkem jsou též některé osobní zkušenosti významných psychologů s poslední etapou života. Podobně přehledově představujeme i fenomén moudrosti. V několika kapitolách dáváme prostor i pohledům na moudrost, které nejsou přísně psychologické. Z psychologických příspěvků k tématu moudrosti je znatelný zájem o tuto problematiku, který je ale většinou zastoupený spíše kazuistickým přístupem, osobními přístupy nebo víceméně spekulativními úvahami k tomuto tématu. Z teoretické části tak je již patrná jistá touha po studiích a výzkumech vztahujících se k fenoménu moudrosti.

Právě s výzkumnými pracemi a jejich publikacemi se setkáváme až ve výzkumné části, kde je představen Berlínský pětifaktorový model studia moudrosti. Tento model sestavil tým Max-Planckova Institutu v Berlíně pod vedením P. Baltese. A právě tato metoda se stala i inspirací pro náš další výzkum. Původní Baltesův tým pracoval s odlišným výzkumným designem než my. Účastníkům výzkumu předkládal v různé formě rozličné situace a žádal je, aby pomocí hlasitého přemýšlení zaujali k těmto situacím vlastní stanovisko. Jednalo se často o situace představující nějaký životní problém a probandi tak měli za úkol nabídnout i verzi řešení daného problému. Jejich odpovědi pak byly podrobeny analýze ve světle pěti faktorů, těmito faktory jsou: 1) Bohatá faktická znalost fundamentální pragmatiky života; 2) Mimořádná procedurální znalost zacházení s fundamentální pragmatikou života; 3) Životní kontextualismus: Porozumění životnímu kontextu a jeho časovým vztahům; 4) Hodnotový relativismus: Znalost rozdílů v hodnotách a životních cílech; 5) Životní nejistota: Znalost relativní nejistoty života a její zvládnání.

Náš výzkumný design se od toho Berlínského mírně odlišoval. Zpracovávali jsme rozhovory, které byly získány v rámci Studie kvality života seniorů. Tyto rozhovory tematicky pokrývaly všechny důležité životní události, výhled do budoucnosti a kulturní očekávání seniorů. Přepisy těchto rozhovorů už jsme analyzovaly ve světle Berlínských faktorů za pomoci původního manuálu, který se podařilo získat díky laskavé pomoci prof. Jacqui Smith, členky původního týmu Max-Planckova Institutu.

Naším cílem bylo aplikování Berlínské metody na naše data, zhodnocení práce s touto metodou a předání těchto zkušeností pro další badatelskou práci. Výzkumné otázky cílily na míru a způsob výskytu jednotlivých faktorů v našich protokolech. Pro jejich zodpovězení jsme se drželi kvalitativního přístupu a rozhovory podrobily obsahové analýze.

Kritéria našeho výzkumného vzorku jsme přejali od Studie kvality života seniorů, ze které jsme použili polostrukturované rozhovory pokrývající životní příběh probandů. Minimální věk probandů musel činit 65 let, osoby musely žít v samostatné domácnosti bez závislosti na institucionální péči, musely pobírat důchod a jejich mateřským jazykem musela být čeština. Tato kritéria splňovalo 13 osob. V našem vzorku bylo 8 žen a 5 mužů což zhruba odpovídá zastoupení obou pohlaví i v této populační kohortě. Část probandů bydlela v době výzkumu v jednom moravském krajském městě, část na různých místech Karlovarského kraje.

Polostrukturované rozhovory, které jsme vyhodnocovaly, byly jednou ze součástí Studie kvality života seniorů. Sběr těchto rozhovorů proběhl v průběhu roku 2010. Samotnému rozhovoru předcházelo seznámení s výzkumem, s jeho etickými standardy a vyplnění rozsáhlého dotazníku, který probandi odevzdávali před zahájením rozhovoru. Byly provedeny i krátké testy pro vyloučení organického poškození mozku. V rámci rozhovoru probandi odpovídali na otázky týkající se všech významných období v životě, životních zvrátů, výhledu do budoucnosti, kulturního očekávání a celkového hodnocení života.

Takto získané rozhovory jsme analyzovaly a snažily se v nich detekovat výskyt jednotlivých faktorů. Kódovaly jsme místa jednotlivého výskytu a snažili se nacházet podobnosti v různých protokolech. Dospěli jsme k několika závěrům. První dva faktory se vyskytují ve všech protokolech bez výjimky. V některých dokonce na expertní úrovni. Zdá se, že hojný výskyt obou těchto faktorů je vázán na životní zkušenosti, jejich zpracování a hodnocení. Oba faktory nacházíme v situacích týkajících se rodinných, partnerských i pracovních vztahů, v normativních i nenormativních životních událostech, ve vzpomínkách na dětství, dospívání, zahájení i ukončení profesního života.

Výskyt dalších třech faktorů už není tak obecný a rozšířený, nacházíme i protokoly, ve kterých některý z těchto tří faktorů nenacházíme vůbec. Životní kontextualismus se v našich protokolech projevuje poměrně často. Většina našich probandů dokazuje schopnost kontextualistického myšlení a zasazuje svůj životní příběh do širších souvislostí. Často je patrný vliv komunistického režimu na ostatní oblasti osobního i profesního života, poměrně často je detekován i vliv konce války. Hodnotový relativismus se také projevuje rozmanitě v různých protokolech. Jeho projevy jsou velmi individuální a vázány na životní příběh. I přesto nacházíme podobné scénáře, ve kterých se projevuje. Jedná se především o momenty vlastní sebereflexe, korekce osobního postoje, konfrontace s odlišným názorem nebo vývojem postoje celé společnosti. Mezi expertní projevy tohoto faktoru počítáme schopnost ubránit se černobílému vidění světa. Pátý faktor životní nejistota je také bohatě zastoupen, ačkoliv je u něj náročné vyhodnocovat kvalitu projevů. Většina probandů má zkušenost s životní nejistotou, v málokterém protokolu se ale daří nacházet účinnou strategii vypořádávání se s touto nejistotou. U tohoto faktoru se často objevuje téma nemoci, smrti, umírání, nejistoty v sociálních vztazích. Jako možné strategie zvládání se jeví smíření s touto nejistotou nebo její náboženské či mystické zpracování.

BIBLIOGRAFIE

- (1992). *Current Estimates from the National Health Interview Survey* . National Center for Health Statistics, Illness and Disability Branch.
- Adler, A. (1935). *Člověk jaký jest - základy individuální psychologie*. Praha: Orbis.
- Adler, A. (1995). *Smysl života*. Praha: Práh-Martin Vopěnka.
- Baltes, P., & Smith, J. (3 2008). The fascination of wisdom: Its nature, ontogeny, and function. *Perspectives on psychological science* , stránky 56-64.
- Baltes, P., & Smith, J. (2 1990). Weisheit und Weisheitsentwicklung: Prolegomena zu einer psychologischen Weisheitstheorie. *Zeitschrift für Entwicklungspsychologie und Pädagogische Psychologie* , stránky 95-135.
- Campolo, A. (1986). *Who Switched the Price Tags?* . Waco: Word Books.
- Csikszentmihalyi, M., & Rathunde, K. (1990). The psychology of wisdom: an evolutionary interpretation. V R. J. Sternberg, *Wisdom. Its nature, origins and development* . Cambridge: Cambridge university press.
- ČSÚ. (nedatováno). *Předběžné výsledky Sčítání lidu, domů a bytůů*. Získáno 13. 3 2013, z <http://www.czso.cz>: http://www.czso.cz/csu/2012edicniplan.nsf/kapitola/03000-12-n_2012-00
- Edinger, E. F. (2006). *Já a archetyp : individuace a náboženská funkce psýché*. Brno: Nakladatelství Tomáše Janečka.
- Erikson, E. H. (2002). *Dětství a společnost*. Praha: Argo.
- Erikson, E. H. (1963). *Childhood and Society. 2nd ed.* New York: W. W. Norton .
- Erikson, E. H. (1999). *Životní cyklus rozšířený a dokončený*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Eriksonová, J. M. (1999). Deváté stádium. V E. H. Erikson, *Životní cyklus rozšířený a dokončený* (stránky 101-122). Praha: Nakladatelství Lidové Noviny.
- Farrell, C. (12.. září 1994). "The Economic of Aging". *Business Week* , stránky 60-68.

- Fišer, Z. C. (1996). *Dobrodružství třetího věku*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství.
- Fonagy, P., & Target, M. (2005). *Psychoanalytické teorie*. Praha: Portál.
- Franče, V. (nedatováno). *Moudrý stařec*. Získáno 2. 4 2011, z Grafologie a psychologie: <http://ografologii.blogspot.com/2008/05/moudr-staec.html>
- Frankl, V. E. (1994). *Lékařská péče o duši*. Brno: Cesta.
- Frankl, V. E. (1996). *Lékařská péče o duši*. Brno: Cesta.
- Freud, S. (1998). *Nespokojenost v kultuře*. Praha: nakladatelství Hynek.
- Freud, S. (1998). *Spisy z let 1932-1939*. Praha: Psychoanalytické nakladatelství.
- Fromm, E. (1993). *Budete jako bohové*. Praha: Nakladatelství Lidové Noviny.
- Fromm, E. (1992). *Mít nebo být*. Praha: Naše vojsko.
- Fromm, E. (1994). *Umění být*. Praha: Naše vojsko.
- Frýba, M. (1995). *Psychologie zvládnání života*. Brno: Vydavatelství Masarykovy univerzity.
- Hopcke, R. H. (1994). *Průvodce po sebraných spisech C. G. Junga*. Brno: Nakladatelství Tomáše Janečka.
- Jolande, J. (1992). *Psychologie C.G.Junga*. Praha: Psychoanalytické nakladatelství.
- Jung, C. G. (1995). *Člověk a duše*. Praha: Academia.
- Jung, C. G. (1994). *Duše moderního člověka*. Brno: Atlantis.
- Karel, R. (2000). Inspirace Komenského pojetí výchovy a moudrosti pro naši budoucnost . *Cesty k lidské moudrosti a dokonalosti - Komenského poselství člověku a světu* (stránky 85-89). České Budějovice: katedra pedagogiky a psychologie Pedagogické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích.
- Kemeny, M. (2001). Emotions and the Immune System. V R. A. ed., *Psychoneuroimmunology* (stránky 195-211). Oxford: Oxford university press.

- Komenský, J. A. (1954). *Moudrost starých Čechů*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění.
- Komenský, J. Á. (1992). *Obecná porada o nápravě věcí lidských*. Praha: Svoboda.
- Křivohlavý, J. (2009). *Psychologie moudrosti a dobrého života*. Praha: Grada.
- Kunzmann, U., & Baltes, P. B. (2005). The psychology of wisdom. Theoretical and empirical challenges. V R. J. Sternberg, & J. (. Jordan, *A Handbook of wisdom* (stránky 110-138). New York: Cambridge University Press.
- Langmeier, J., Langmeier, M., & Krejčířová, D. (2002). *Vývojová psychologie s úvodem do vývojové neurologie*. Praha: Nakladatelství HaH Vyšehradská s.r.o.
- LeShan, L. (1990). *Cancer as aTurning Point*. New York: Plume.
- Maecker, A., Böhmig-Krumhaar, S., & Staudinger, U. (1 1998). Existentielle Konfrontation als Zugang zu weisheitsbezogenem Wissen und Urteile. *Zeitschrift für Entwicklungspsychologie und Pädagogische Psychologie* , stránky 2-12.
- Markus, G. (2002). *Sigmund Freud a tajemství duše*. Praha: Ladislav Horáček-Paseka.
- McGrath. (1992). New Treatment Strategies for Women in Middle. V B. R. Weinrib, *Gender Issues Across the Lifecycle* (str. 128). New York: Springer.
- Mrkvička, J. (1984). *Knižka o radosti*. Praga: Avicenum.
- Peterson, C., & Seligman, M. E. (2004). *Character strenght and virtues - A Handbook and classification*. . New York: Oxford University Press.
- Pípal, B. (1992). *Moudrost knihy Přísloví*. Praha: Kalich.
- Platón. (1990). *Dialogy*. Bratislava: Tatran.
- Powell, D. (1994). *Profiles in Cognitive Aging*. Cambridge: Harvard University Press.
- Rogers, C. R. (1998). *Způsob bytí*. Praha: Portál.
- Ruisel, I. (2004). *Inteligencie a myslenie*. Bratislava: Ikar a.s.
- Ruisel, I. (2005). *Múdrost' v zrkadle vekov*. Bratislava: Ikar.

Rýdl, K. (2000). Inspirace Komenského pojetí výchovy a moudrosti pro naši budoucnost. *Cesty k lidské moudrosti a dokonalosti - Komenského poselství člověku a světu* (stránky 85-89). České Budějovice: katedra pedagogiky a psychologie Pedagogické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích.

Říčan, P. (2004). *Cesta životem*. Praha: Portál.

Sheehyová, G. (1999). *Průvodce dospělostí*. Praha: Portál.

Somr, M. (2000). Komenského poselství člověk a světu (*Cesty k lidské moudrosti a dokonalosti*). *Cesty k lidské moudrosti a dokonalosti - Komenského poselství člověku a světu* (stránky 14-25). České Budějovice: katedra pedagogiky a psychologie Pedagogické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích.

Staudinger, U. M., Smith, J., & Baltes, P. B. (1994). *Manual for the assessment of wisdom-related knowledge*. Berlin: Max Planck Institute for Human Development, Berlin, Germany.

Stubhann, M. a. (1992). *Encyklopedie Bible*. Bratislava: Gemini.

Šimíčková Čížková, J., Binarová, I., Holásková, K., Petrová, A., Plevová, I., & Pugnerová, M. (2003). *Přehled vývojové psychologie*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.

Tavel, P. (2004). *Zmysel života podľa V.E. Frankla*. Bratislava: Iris.

Tornstam, L. (1993). Gerotranscendence: A Theoretical and Empirical Exploration. V L. E. Thomas, & S. A. Eisenhandler, *Aging an the Religious Dimension*. Westport: Greenwood Publishing Group.

Vágnerorá, M. (2007). *Vývojová psychologie II*. Praha: Nakladatelství Carolinum.

Vágnerová, M. (2000). *Vývojová psychologie*. Praha: Portál.

Vlková, G. I. (2005). *Úvod do prorocké a mudroslovné literatury Starého zákona*. Olomouc: Univerzita Palackého Olomouc.

Výrost, J. (2006). Sociální kontexty moudrosti. V I. (. Ruisel, *Múdrosť - inteligencia - osobnosť* (stránky 58-64). Bratislava: Ústav experimentalnej psychológie SAV.

Yalom, I. D. (2008). *Pohled do slunce*. Praha: Portál.

Příloha 1 : Zadání diplomové práce

Univerzita Palackého v Olomouci
 Filozofická fakulta
 Akademický rok: 2011/2012

Studijní program: Psychologie
 Forma: Prezenční
 Obor/komb.: Psychologie (PS)

Podklad pro zadání DIPLOMOVÉ práce studenta

PŘEDKLÁDÁ:	ADRESA	OSOBNÍ ČÍSLO
JIRÁSKA Ondřej	Hlavní 280/5, Mariánské Lázně	F08167

TÉMA ČESKY:

Stáří a moudrost

NÁZEV ANGLICKY:

Old age and wisdom

VEDOUcí PRÁCE:

Mgr. Martin Kupka, Ph.D. - PCH

ZÁSADY PRO VYPRACOVÁNÍ:

1. Základem pro vypracování je ?Manuál pro psaní diplomových prací na Katedře psychologie FF UP v Olomouci.
2. Vyhledávání odborných článků, monografií, výzkumných prací, odborných knižních publikací ? domácích i zahraničních.
3. Zpracování osnovy diplomové práce, formulace cílů výzkumu.
4. Diplomová práce bude zaměřena na fenomény stáří a moudrosti. Jejich význam v odborné literatuře i výskyt v populaci.
5. V teoretické části budou vymezeny vztažné pojmy, uvedeny relevantní teorie a poznatky týkající se jak fenoménu stáří, tak fenoménu moudrosti.
6. Ve výzkumné části budou analyzovány rozhovory probandy z cílové populace a detekovány známky moudrosti.
7. Použité metody: semistrukturovaný rozhovor, TMT, Porteusovy labyrinty.
8. Výzkumný soubor v rozsahu 12 osob.
9. Dokončení diplomové práce ? integrace jednotlivých částí a kapitol do srozumitelného a logicky navazujícího celku s ohledem na požadované formální náležitosti.

SEZNAM DOPORUČENÉ LITERATURY:

- Erikson, E. H. (1999). Životní cyklus rozšířený a dokončený. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Fonagy, P., & Target, M. (2005). Psychoanalytické teorie. Praha: Portál.
- Freud, S. (1998b). Spisy z let 1932-1939. Praha: Psychoanalytické nakladatelství.
- Fromm, E. (1994). Umění být . Praha: Naše vojsko.
- Fryba, M. (1995). Psychologie zvládnání života. Brno: Vydavatelství Masarykovy univerzity.
- Karel, R. (2000). Inspirace Komenského pojetí výchovy a moudrosti pro naši budoucnost . Cesty k lidské moudrosti a dokonalosti - Komenského poselství člověku a světu (pp. 85-89). České Budějovice: katedra pedagogiky a psychologie Pedagogické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích.
- Kunzmann, U., & Baltes, P. B. (2005). The psychology of wisdom. Theoretical and empirical challenges. In R. J. Sternberg, & J. (. Jordan, A Handbook of wisdom (pp. 110-138). New York: Cambridge University Press.
- Křivohlavý, J. (2009). Psychologie moudrosti a dobrého života. Praha: Grada.
- McGrath. (1992). New Treatment Strategies for Women in Middle. In B. R. Weinrib, Gender Issues Across the Lifecycle (p. 128). New York: Springer.
- Pípal, B. (1992). Moudrost knihy Přísloví. Praha: Kalich.
- Ruisel, I. (2004). Inteligencia a myslenie. Bratislava: Ikar a.s.
- Ričan, P. (2004). Cesta životem. Praha: Portál.
- Výrost, J. (2006). Sociálne kontexty múdrosti. In I. (. Ruisel, Múdrost' - inteligencia - osobnosť (pp. 58-64). Bratislava: Ústav experimentálnej psychológie SAV.

Podpis studenta:

Datum:

Podpis vedoucího práce:

Datum:

ABSTRAKT DIPLOMOVÉ PRÁCE

Název práce: Stáří a moudrost

Autor práce: Ondřej Jirásk

Vedoucí práce: Mgr. Martin Kupka, Ph.D.

Počet stran a znaků: 121 str. 196 233 znaků

Počet příloh: 3

Počet titulů použité literatury: 62

Abstrakt:

V teoretických kapitolách se tato diplomová práce zabývá fenomény stáří a moudrosti z pohledu několika českých a světových psychologů. Cílem bylo ukázat širokou paletu pohledů na stáří a moudrost a zmapovat tuto problematiku. Cílem našeho výzkumu bylo vyzkoušet aplikování Berlínského pětifaktorového modelu moudrosti na data sebraná v rámci studie Kvalita života seniorů (Hofer et al., Univerzita Trier). Výzkumný soubor sestává ze 13 osob splňujících následující kritéria: minimální věk 65 let, probandi museli žít v samostatné domácnosti a pobírat důchod, mateřským jazykem musela být čeština. Zdroj dat tvoří přepisy rozhovorů, které tematicky pokrývají životní příběh zkoumaných osob, možný průběh budoucnosti, vlivy na životní příběh, kulturní očekávání a životní téma. Rozhovory byly podrobeny obsahové analýze a byl detekován výskyt pěti faktorů moudrosti z Berlínského modelu. Provedli jsme zhodnocení výskytu jednotlivých faktorů u osob z výzkumného vzorku s rozlišením výskytu dvou fundamentálních faktorů (znalost faktů; znalost strategií) oproti třem ostatním a stručné zhodnocení využitelnosti Berlínského modelu pro další bádání.

klíčová slova: psychologie moudrosti, psychologie stáří, Berlínský pětifaktorový model moudrosti

ABSTRACT OF THESIS

Title: Old age and wisdom

Author: Ondřej Jiráška

Supervisor: Mgr. Martin Kupka, Ph.D.

Number of pages and characters: 121 p. 196 233 ch.

Number of appendices: 3

Number of references: 62

Abstract:

In theoretical chapters this thesis deals with the phenomena of old age and wisdom from point of view of several Czech and world psychologists. The goal was to demonstrate wide range of perspectives on these phenomena and cover the issue. The aim of our research was to apply the Berlin Five-factor Wisdom Paradigm to the data collected by the Senior Life Quality Study (Hofer et al., University of Trier). Research population is made up by 13 persons meeting these criteria: minimum age of 65, living in separate household and collecting pension, Czech language as mother tongue. Data source is made up by conversation transcriptions that cover life stories of people in question, their perspective future, impacts on life story, cultural anticipation and life themes. The conversations were then subjected to a content analysis and occurrence of five factors from the Berlin model was detected. Incidence of particular factors was assessed distinguishing two fundamental of them (knowledge of the facts, knowledge of the strategies) as opposed to remaining three factors. Finally, applicability of the Berlin model for further research was evaluated briefly.

Key words: psychology of wisdom, psychology of old age, the Berlin wisdom paradigm

příloha 3: Struktura rozhovorů

I.) Klíčové scény v životním příběhu

Jak už jsem řekl, rád bych vás poprosil o to, abyste mi vyprávěl něco o určitých klíčových událostech z Vašeho života. Já se Vás budu ptát na osm různých epizod a stručně Vám popíšu, co tím myslím. Potom bych Vás poprosil, abyste se zamyslel nad vhodnými scénami ve Vašem životě a vyprávěl mi jednu z nich tak přesně a podrobně, jak je to jen možné

Začněme tedy s první klíčovou scénou Vašeho života

1. Vrchol

Prosím, vyprávějte mi o jednom vrcholu ve Vašem životě, tedy jednom momentu nebo události, ve které jste pociťoval výjimečně pozitivní pocity, např. radost, spokojenost, štěstí hluboký vnitřní mír nebo nějaké jiné velmi pozitivní emoce. Tato epizoda by měla z Vašich vzpomínek vynikat jako jedna z nejlepších, nejkrásnějších nebo nejvznešenějších okamžiků Vašeho života. Prosím vyprávějte mi, co se stalo, kde se to stalo. Kdo se na tom podílel, co jste dělal, na co myslel, jak jste se cítil a proč byl tento moment tak krásný. Jaký význam měla tato zkušenost pro Vás a co tato událost o Vás a Vašem životě vypovídá.

2. Nejnižší bod

Prosím vyprávějte mi o jednom pádu ve Vašem životě: Pád je přirozeně pravý opak vrcholu, o kterém jste mi právě z Vašeho života vyprávěl. Pokuste se pohlédnout zpět na Váš život a vzpomenout si na nějaký moment/ nějakou událost, ve které jste pociťoval velmi negativní emoce, jako třeba zoufalost, zklamání, strach, vinu nebo jiný velmi negativní pocit. Tato zkušenost by měla skutečně zobrazovat jeden z Vašich nejhlubších pádů Vašeho života. I když je tato životní zkušenost pro Vás nepříjemná, chtěl bych Vás poprosit, abyste mi ji možno otevřeně, podrobně a konkrétně vylíčil.

3. Bod obratu

Když člověk pohlédne zpět na svůj život, rozpozná často určité body obratu. Takové epizody jsou vnímány jako důležité změny v osobnosti nebo v životopisu. Body obratu se mohou přihodit v mnoha různých oblastech života. Mě by ale obzvlášť zajímal jeden bod obratu, který změnil způsob, jakým jste se jako osoba sám viděl. Prosím, zamyslete se a pokuste si vzpomenout na jednu určitou epizodu, která by mohla z dnešního hlediska být jedním takovým bodem obratu. Pokud si na žádný takový obrat ve Vašem životě nemůžete vzpomenout, popište mi, prosím, nějakou určitou epizodu Vašeho života, která Váš život nějak velmi výrazně změnila.

4. První vzpomínka

Každý příběh někde začíná. I Váš životní příběh má někde svůj začátek. Vaše úplně první vzpomínka by mohla být tímto začátkem. Myslete, prosím, na své dětství a jděte ve svých vzpomínkách tak daleko, jak je to jen možné. Pokuste se si vzpomenout na takový okamžik, který by mohl být Vaší úplně první vzpomínkou. Vaše úplně první vzpomínka, o které mi můžete říci, co se stalo, kdo u toho byl, na co jste myslel, a jak jste se cítil a kolik Vám bylo, možno co nejpřesněji, let. Tato událost Vám nemusí z dnešního hlediska připadat nějak velmi důležitá. Tahle vzpomínka má důležité místo ve Vašem životě už jenom proto, že patří k Vaším prvním okamžikům, na které si vědomě vzpomínáte.

5. Důležitá vzpomínka z dětství

Rád bych Vás poprosil, abyste se zamyslel nad svým dětstvím. Prosím vyprávějte mi o nějaké zvláštní události z Vašeho dětství (do věku 13-ti let), která z Vašich vzpomínek obzvlášť vyniká. Tato událost může být pozitivní i negativní, obzvlášť důležitá nebo zdánlivě všední. Především je důležité, aby tato epizoda obzvlášť z Vašich vzpomínek vynikala jako jedna, na kterou si dobře vzpomínáte, a která má důležité místo ve Vašich vzpomínkách na dětství.

6. Důležitá vzpomínka z mládí

Posuňme se v čase trochu dopředu. Myslete tentokrát na Vaše mládí (od 13 do 19 let). Vyberte, prosím, jednu vzpomínku, událost, epizodu z Vašeho mládí, kterou máte jasně před očima, o které byste řekl, že patří k Vaším nejdůležitějším osobním zkušenostem. Je jedno, jestli se jedná o pozitivní nebo negativní událost. Hlavní věc je, že se Vám tato vzpomínka zdá obzvláště důležitá, když myslíte na Vaše mládí.

7. Důležitá vzpomínka z dospělosti

Přesuňme se nyní k Vaším vzpomínkám jako dospělý člověk (21 let a starší). Prosím, popište mi nějakou scénu, kterou si obzvláště živě a jasně pamatujete. Mělo by se jednat o nějakou epizodu z Vašeho období jako dospělý člověk, která má významné místo ve Vašich vzpomínkách. Je jedno, jestli se jedná o negativní nebo pozitivní událost. Je jenom důležité, abyste tuto událost měl jasně před očima, když myslíte zpět na svůj život.

8. Další významná epizoda

Popište mi, prosím, ještě jednu událost z Vašeho života. Je jedno, z kterého životního období. Tato událost by měla být pro Vás z nějakého důvodu velmi důležitá.

II.) Možný průběh budoucnosti životního příběhu

Doposud jste mi vyprávěl o Vašem dosavadním životě. Nyní bych Vás rád poprosil, abyste už nemyslel na minulost, nýbrž nebudoucnost. Samozřejmě nemůžete vědět, co Vám budoucnost přinese, ale určitě máte představu o tom, jakou budoucnost byste rád měl a jakou budoucnost byste nechtěl mít. Proto bych Vás rád poprosil o to, abyste mi vylíčil dvě rozdílné možnosti, jak by se Váš životní příběh mohl v budoucnu dále vyvíjet.

1. Pozitivní budoucnost

Představte si, prosím, nejdříve pozitivní nebo krásnou budoucnost. Popište mi tento možný pozitivní průběh Vašeho života. Můžete třeba popsat jaké cíle a sny

byste rád v budoucnosti uskutečnil. Zůstaňte ale, prosím, přitom realistický. Pokuste se vylíčit, jak by Vaše budoucnost vypadala, co by se uskutečnilo, kdyby byla taková, jakou byste ji rád viděl.

2. Negativní budoucnost

Popište, prosím, nyní jednu negativní nebo ne moc hezkou budoucnost. Jak by pro Vás vypadala budoucnost, kterou si vůbec nepřejete nebo které se obáváte? Prosím pokuste se i nyní zůstat realistický.

III.) Vlivy na životní příběh; pozitivní a negativní

V životním příběhu každého člověka hraje hodně lidí nějakou roli. Ve Vašem vyprávění jste se už zmínil o několika takových lidech. Jsou lidé, kteří hrají spíše malou roli, ale jsou i na druhou stranu lidé, kteří hrají velmi velkou roli a mají velký vliv na život. Já bych se teď rád dozvěděl něco o těch lidech, kteří měli ten největší vliv na Váš život – tím myslím jak negativní, tak pozitivní vliv.

1. Pozitivní vliv

Když se zamyslíte ještě jednou nad Vaším životem, které osoby nebo skupiny osob nebo které organizace nebo instituce měly ten největší pozitivní vliv na Váš život? Prosím, popište tyto osoby, skupiny nebo organizace a jejich druh pozitivního vlivu, který měly na Váš život.

2. Negativní vliv

Když se zamyslíte ještě jednou nad Vaším životem, které osoby nebo skupiny osob nebo které organizace nebo instituce měly ten největší negativní vliv na Váš život? Prosím popište tyto osoby, skupiny nebo organizace a jejich druh negativního vlivu, který měly na Váš život.

IV.) Životní téma

Vybavte si v duchu, prosím, ještě jednou Váš celý životní příběh se všemi scénami a zážitky, o kterých jste mi vyprávěla. Vybavte si vaši minulost, přítomnost a i ty představy, které máte o Vaší budoucnosti. Existuje nějaké centrální téma, centrální myšlenka nebo nějaké poselství, které Vás celý život provází? Mohl byste toto centrální téma pojmenovat?

Pokuste se to, prosím, ještě blíže popsat.

V.) Kulturní očekávání

Doposud jste mi vyprávěl o Vašem osobním životě a o vybraných epizodách z Vašeho životního příběhu. Ale samozřejmě je každý životní příběh i součástí nějaké kultury a společnosti. V každé společnosti existují očekávání o tom, jak se má člověk chovat. Děti mají např. poslouchat své rodiče, mládež se má soustředit na svou budoucnost a zvolit si nějaké povolání atd. Jaká taková očekávání nebo představy existují o tom, jak by se lidé vašeho věku měli chovat nebo co by ve svém životě měli dosáhnout?

Existují speciální očekávání o tom, jak by se lidé Vašeho věku měli chovat k mladším lidem?

Jakou roli mají starší lidé v dnešní společnosti? Když myslíte na Vaše rodiče a prarodiče ve Vašem věku, měli stejnou roli jako vy dnes? Nebo se tato role změnila jako se např. změnila role žen za posledních 40 let?